

VÜSALƏ AĞABƏYLİ

LİNGVOKULTUROLOGİYƏ
VƏ
GENDER MƏSƏLƏLƏRİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

LİŇQVOKULTUROLOGİYA
VƏ
GENDER MƏSƏLƏLƏRİ

(dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi
Şurasının 14.07.2022-ci il tarixli
(Protokol №19) qərarı ilə çapa tövsiyə
olunmuşdur.*

Bakı - 2023

Vüsalə Ağabəyli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaktor: **Fikrət Cahangirov**
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Rəyçilər: **Çingiz Qaraşarlı**
Filologiya elmləri doktoru, professor
ADU, Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası

Mahirə Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU, Linqvokulturologiya kafedrası

Şəhla Kərimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADİU, Xarici dillər kafedrası

Vüsalə Ağabəyli. Linqvokulturologiya və Gender məsələləri.
Dərs vəsaiti. Bakı, 2023, - 76 səh.

ISBN 978-9952-37-060-7

DOI:<https://doi.org/10.36719/2022/766>

© **Vüsalə Ağabəyli, 2023**

*Dil mədəniyyətlə birgə boy atır.
- Lev Tolstoy*

GİRİŞ

Məlum məsələdir ki, dil ünsiyyət vasitəsi olsa da, yalnız dili bilmək ünsiyyət qurmaq üçün kifayət etmir. Dilini öyrəndiyimiz və ya ünsiyyət qurmalı olduğumuz xalqın mədəniyyətini duymaq üçün dilin qatlarına nüfuz edə bilmək, dildə əksini tapan unikal kodu hiss edə bilmək tələb olunur. Dilin işarələr sistemində gizlənən mədəni kodu çözməyə çalışan Linqvokulturologiya bu zaman köməyə gəlir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini öyrənən Linqvokulturologiya XX əsrin 90-cı illərindən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Linqvokulturologiya elmi dilin sosial və mədəni təbiətinə əsaslanır ki, bu da, öz növbəsində, gender məsələləri sahəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə elmi cəhətdən yeni bir nəzər salmağa əsas verir.

Linqvokulturoloji elementləri özündə əks etdirən mədəni kod dedikdə, genderin milli-mədəni mənsubiyyəti, xarakteri və daxili aləmi, emosional vəziyyəti və davranışına görə canlı varlıqlarla, flora və fauna ilə, məcazlar və frazeoloji birləşmələrlə linqvokulturoloji və metoforik təsviri nəzərdə tutulur.

- **Dil və Mədəniyyət əlaqələrinə ümumi baxış**
- **Linqvokulturologiyanın yeni elm sahəsi kimi meydana gəlməsi**
- **Linqvokulturologiyanın müasir elmlər sistemində yeri**

*Bir millətin həqiqi tarixi
millətin mədəniyyət tarixidir.
- Corci Zeydan*

Dil və Mədəniyyət əlaqələrinə ümumi baxış

Canlı dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi paralel olaraq həmin dili daşıyan xalqın mədəniyyətini öyrənməyi zəruri edir. Bu, xüsusilə, onunla bağlıdır ki, dil milli mədəniyyətin güzgüsüdür və onun arxa planında xalqın mədəniyyəti və həyat tərzı dayanır.

Cəmiyyətdə gedən prosesləri dərk etmək üçün dil və nitq mədəniyyəti hər bir xalqın, hər hansı bir cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. İnsanın dili və mədəniyyəti onun cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirir, ictimai istehsal sistemində onun təcrübəsinin formalaşmasına və təşkilinə kömək edir. Bundan əlavə, hər bir xalqın dil mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və özünəməxsus fərdiliyi var ki, bu da bir çox amillərdən, o cümlədən tarixi, iqtisadi, mədəni amillərdən asılıdır. Bu da, öz növbəsində, xalqın mədəniyyətinin qorunub saxlanmasına və inkişafına tam töhfə verən hadisələri toplamağa qadirdir.

Dil ilə mədəniyyətin vəhdətdə öyrənilməsi dil daşıyıcıları ilə ünsiyyəti asanlaşdırır və hər hansı bir dildən doğma dilə tərcümə prosesində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, dilin leksikası onu daşıyan xalqın mədəniyyətinə söykənir və ondan qidalanır. Milli-mədəni düşüncə tərzı dildən təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. Onlar ümumbəşəri olub bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir.

Mədəniyyət bəşər cəmiyyəti tərəfindən yaradılan ikinci bir dünyadır. Mədəniyyət bütün dövrlər üçün qüvvədə olan ümumtarixi kateqoriyadır. Bu o deməkdir ki, bəşəriyyət tarixində elə bir dövr yoxdur ki, onun barəsində mədəniyyət kateqoriyası nəzəri mənə kəsb etməsin. Mədəniyyət cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının təhlilində və eləcə də, hər bir xalqın müəyyən tarixi dövrdə mühüm iqtisadi, siyasi və ideoloji inkişaf meyillərinin öyrənilməsində nəzəri və metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Vaxtilə, V. Hegel demişdir ki, xalqların müdrikliyini öyrənməyin yeganə açarı mədəniyyətin əlindədir.

V. Humbolt, A. Potebni, E. Sapir, B. Vorf və s. dilçilər dil və mədəniyyət əlaqələrinə aid tədqiqatları ilə diqqət çəkən alimlərdir. Onlardan, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş amerikalı linqvist və kulturoloq E. Sepir “Dil və mədəniyyət” problemləri haqqında demək olar ki, daha çox məhsuldar məşğul olmuşdur.

Onun “Dilçilik və kulturologiya üzrə seçilmiş əsərlər” toplusu “Dil və mədəniyyət” və “Linqvokulturologiya” sahəsində yaranan bir çox sualların cavabını təqdim edir.

Ümumilikdə, bilirik ki, mədəniyyət və dil arasında əlaqə bəşəriyyətin ilk təşəkkül tapdığı dövrdən mövcuddur. Dil özü də, musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, geyim, dini etiqad kimi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər bir xalqın özünəməxsus, təkrarsız, əsrarəngiz mədəniyyəti vardır. Hər hansı bir dilin leksikasının zənginləşməsi prosesi həmin dildə danışan xalqın etnik tarixi inkişafı ilə ayrılmaz vəhdətdə baş verir. Hər iki fenomenin qarşılıqlı inkişafının nəticəsi olaraq, dil öz növbəsində onu danışan, ondan istifadə edən xalqın mədəniyyətinə təsir edir. Kulturoloji təsirə dilin bütün komponentləri – fonetik sistemi, qrammatik quruluşu, ən çox isə dilin lüğət tərkibi, onun leksik sistemi məruz qalır. Çünki cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı eyni

zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir. Müasir dilçilərdən olan D. Kristal da qeyd edir ki, dil daim cəmiyyətlə ayaqlaşmaq üçün dəyişilməlidir. Çünki insanlar öz həyat tərzini və işlərinə uyğun olan dildə danışmaq istəyirlər.

Milli kommunikativ müstəvidəki mövcud vəziyyət şifahi və yazılı dil mədəniyyətinə, qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyətinə, təkcə özünün deyil, başqasının mədəniyyətinin nümayəndələri ilə davranış mədəniyyətinə bir sıra tələbləri özündə cəmləşdirir. Bu cür artan tələblərin həyata keçirilməsi üçün bu sahədə bilik, bacarıq və vərdislərin dərəcəsini müəyyən etməyə, onları təkmilləşdirməyə kömək edəcək vasitələr və metodlara ehtiyac var. Bu baxımdan da, dil mədəniyyətinin ən mühüm komponentlərindən biri olan, vahid anlayışlar sistemində qurulan, ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən mənimsənilən və başa düşülən əsas linqvokulturoloji vahidləri nəzərdən keçirmək, onları sistemləşdirmək xüsusi önəm kəsb edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dil və mədəniyyət bir-birinə necə təsir göstərir?
2. Mədəniyyət nədir?
3. Dilin öyrənilməsində mədəniyyətin rolu nədən ibarətdir?
4. Dil və mədəniyyət əlaqələrinin tədqiqində hansı alimlərin fikri diqqətinizi daha çox cəlb edir?
5. Sizcə, mədəniyyəti müəyyən edən mühüm elementlər hansılardır?

Tapşırıq:

Hər hansı bir bədii əsəri oxuyub mədəniyyət elementlərindən nümunələri təqdim edin.

*Elm inkişafın ön cəbhəsidir, mədəniyyət isə
onun ictimai həyatda buraxdığı izdir.
- Əbu Turxan*

Linqvokulturologiyanın yeni elm sahəsi kimi meydana gəlməsi

XX əsrin sonlarında dilçiliyin antroposentrik paradigmaya ümumi keçidi ilə əlaqədar olaraq, mədəniyyətşünaslıq, mədəni antropologiya, regionşünaslıq, ölkəşünaslıq, fəlsəfə, psixolinqvistika, dil və mədəniyyətin əlaqə və qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar bu elm sahələrinin qovşağında mövcud olan etnolinqvistika, etnopsixolinqvistika, sosialinqvistika, linqvoölkəşünaslıq və linqvokulturologiya kimi yeni filoloji fənləri diqqət mərkəzinə gətirdi.

Dil yalnız mədəniyyətlə əlaqəli deyil, onun içərisindən, qatlarından çıxaraq genişlənir, zənginləşir və mədəniyyəti ifadə edir. Dil, eyni zamanda, həm mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması, nəsildən-nəslə ötürülməsi (mətn şəklində) funksiyasını daşıyır, həm də onun bir hissəsidir. Məhz dilin köməyi ilə maddi və mənəvi mədəniyyətin əsl, obyektiv mövcud əsərləri yaradılır. Elə bu baxımdan da, kulturoloji istiqamətin ən yeni linqvistik fənləri arasında 1990-cı illərin əvvəllərində linqvistika və kulturologiyanın kəsişməsində yaranmış *Linqvokulturologiya* mədəniyyətlə dil arasındakı əlaqəni dil sisteminin leksik vahidlərində milli-mədəni xüsusiyyətlərin linqvistik və ekstralinqvistik məzmununu saxlamaqla əks etdirən mürəkkəb sinxron proses kimi nəzərdən keçirməkdə xüsusi yer tutur. Linqvokulturologiya xalqın mədəniyyətinin təzahürlərini araşdıran və bunu dilçiliyə

yansıdan bir elm sahəsidir. Eyni zamanda, yeni elm sahəsinin “qovşaq” təbiətinə diqqət yetirmək yox, yeni elmi istiqamət, yeni bir elmi sahənin inkişafı, məhdudiyyətlərin dəf ediləbiləcəyi yeni bir tədqiqat obyektini kimi baxmaq lazımdır.

Elə buna görə də, linqvokulturologiya dilçilik və mədəniyyətşünaslığın müvəqqəti birliyi deyil, məqsəd, vəzifəsi, metodu və öyrənmə obyektini baxımından müstəqil və elmlərarası yeni bir sahədir.

Linqvokulturologiyanın yeni mədəni dəyərlər sisteminə, cəmiyyətin mədəni həyatının müxtəlif sahələrindən faktların, hadisələrin və məlumatların obyektiv şərhinə yönəldilməsi onu digər humanitar fənlərdən fərqləndirir. Nisbətən gənc elm sahəsi olan linqvokulturologiya dildə mədəniyyət amilinin, insanda linqvistik amilin nəzərə alınmasının müxtəlifliyini əks etdirən inkişaf etmiş əsas vahidlər sisteminə malikdir.

Xüsusi bir elm sahəsi kimi XX əsrin 90-cı illərində yaranmış linqvokulturologiya elm sahəsinin inkişafı dövrünü konkret və ardıcıl meyarlara qruplaşdırmaq düzgün olmazdı: birincisi, bu elm sahəsinin meydana gəlməsindən çox az vaxt keçib. İkincisi, R.M.Frumkinanın haqlı qeydinə əsasən, müəyyən dövrü araşdırmaya görə hər hansı bir elmin mövcudluğuna qiymət vermək də obyektiv hesab oluna bilməz, çünki bu fikirlər müəyyən bir elmi sahə ilə məşğul olan bir tədqiqatçının subyektiv fikrini əks etdirir.

Linqvokulturologiyanın inkişafını iki dövrə ayırmaq məntiqli görünür: birinci dövr – dilçilik elminin inkişafındakı ardıcılıq şərtləndirən dövr – V. Humbolt, A.A. Potebni, E. Sepir və s. alimlərin əsərləri; ikinci dövr – linqvokulturologiyanın müstəqil tədqiqat sahəsi kimi təqdimatı. Elmin inkişaf dinamikası bir daha - üçüncü dövrü, hal-hazırda yaşadığımız dövrdə – fundamental fənlərarası linqvokulturologiyanın yeni bir fənn olaraq sistemə daxil ola biləcəyini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu dərs vəsaiti də

məhz, bu yeni elm sahəsinin fənn olaraq tədris oluna biləcəyini araşdırmağa həsr edilib. Müasir linqvokulturoloji tədqiqatların əsas istiqamətləri arasında ümumilikdə bunları ayırmaq olar:

dilin frazeoloji fondunun öyrənilməsi əsasında linqvokulturoloji subyektlərinin mədəni və linqvistik səriştəsini üzə çıxaran linqvokulturologiyanın frazeoloji istiqaməti;

elmi nəzəriyyələr və məişət şüuru üçün ümumi olan anlayışlardan istifadənin milli xüsusiyyətlərini öyrənən linqvokulturologiyanın konseptual istiqaməti;

dillərin milli-mədəni özünəməxsusluğunu əks etdirən lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan linqvokulturologiyanın leksikoqrafik istiqaməti;

linqvokulturologiyanın linqvodidaktik istiqaməti, mədəniyyətlərarası kommunikasiya çərçivəsində, “mədəniyyətlərin dialoqu” və mədəniyyətlərarası sərhədlər daxilində ünsiyyət problemlərinin araşdırılması.

Qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən aşağıdakılar üzrə artıq sistemləşmiş tədqiqat mexanizmi formalaşmışdır:

1. Ayrı-ayrı bir sosial qrupun, etnik qrupun mədəni cəhətdən parlaq bir dövrdə linqvokulturoloji vəziyyətinin öyrənilməsi.

2. Diaxronik linqvokulturologiya, yəni müəyyən bir müddət ərzində bir etnik qrupun dil və mədəni vəziyyətindəki dəyişikliklərin öyrənilməsi.

3. Müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəli etnik qrupların dil və mədəni əlaqələrini araşdıran nisbi linqvokulturologiya.

4. Müqayisəli linqvokulturologiya. Bu sahə yeni-yeni inkişaf etməyə başlayır. Bu gün yalnız bir neçə müqayisəli tədqiqat işləri, müxtəlif aspektlərin, fərqli dillərin və mədəniyyətlərin tədqiqində fərqli və oxşar linqvokulturoloji amillər tədqiq olunur.

5. Linqvokultural leksikoqrafiya – bu sahədə, artıq linqvistik və regional vahidlərə əsaslanan lüğətlər tərtib edilib.

Bunlara nümunə olaraq, N.V. Çernovun 1996-cı ildə çap olunmuş İngilis-Rus dillərində linvoölkəşünaslıq lüğəti, RumA.R.U. 1999-cu ildə çap olunmuş Linqvoölkəşünaslıq lüğəti, 1999-cu ildə T.D.Tomaxinin Linqvoölkəşünaslıq üzrə vəsaiti və eyni ildə dərc olunmuş Linqvoölkəşünaslıq lüğətini və s. misal göstərmək olar. Tərtib olunmuş lüğətlərin çoxluğu sonuncu istiqamətin daha zəngin inkişaf etdiyini göstərir.

Beləliklə, linqvokulturologiyaya belə bir tərif vermək mümkündür: *Linqvokulturologiya*, canlı bir milli dildə təcəssüm edən və dil proseslərində özünü göstərən maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənən humanitar bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsi, dilin təməl funksiyalarından birinin - mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması və yayılması üçün bir vasitə olmasını izah etməyə imkan verir. Linqvokulturologiyanın məqsədi dil vahidlərində mədəniyyət elementlərinin qorunma və ötürülmə yollarını araşdırıb öyrənməkdən ibarətdir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturologiyanın bir elm kimi formalaşmasını şərtləndirən amillər hansılardır?
2. Linqvokulturologiyanın inkişaf dövrünü hansı mərhələlər üzrə araşdırmaq mümkündür?
3. Linqvokulturologiya elminin hansı istiqamətlərini misal çəkə bilərsiniz?
4. Diaxronik linqvokulturologiya nəyi öyrənir?
5. Nisbi linqvokulturologiya ilə müqayisəli linqvokulturologiyanın fərqi nədir?
6. Linqvoölkəşünaslıq üzrə tərtib olunmuş daha hansı lüğətləri bilirsiniz?

Tapşırıq:

Linqvoölkəşünaslıq lüğətlərindən toponimlər, dağ və çay adları, ərazilər üzrə baş verən hadisələr və bayramlarla bağlı leksik vahidlər seçin və izah edin.

*Bir cəmiyyətin mədəniyyət, incəsənət və fəlsəfəsini
öyrənmək üçün o cəmiyyətin kitablarını
oxuyub öyrənməliyik.
- Samuel Smayls*

Linqvokulturologiyanın müasir elmlər sistemində yeri

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçiliyin yeni bir sahəsi olan linqvokulturologiya birbaşa olaraq, linqvistika və kulturologiya elmləri ilə sıx əlaqədədir. 90-ci illərdən başlayaraq, dillər sosial-kulturoloji aspektdə araşdırılmağa başladı ki, bu da öz növbəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı şəkildə tədqiqinə yol açdı. Sosialinqvistika dilin sosialoji baxımdan araşdırılması və öyrənilməsidir. Sosialinqvistika dilin mühitlə əlaqəsini, xüsusən, onun mövcudluğunun müxtəlif formalarını öyrənir. Rus dilçilərindən N.V.Maxankovun da dediyi kimi, dil və mədəniyyət probleminin araşdırılması və öyrənilməsi başqa elm sahələrinin də obyektinə olsa da, onların spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq, sosialinqvistikanın yeni bir sahəsinin – linqvokulturologiyanın yaranması dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxarılmasında xüsusi rol oynadı. Digər elm sahələri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, inqvokulturoloji tədqiqatlar, ilk növbədə, filoloji baxımdan dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və onların kommunikativ nitqdə oynadığı rolu öyrənir.

N.İ.Tolstoy linqvokulturologiyanı etnolinqvistikanın bir hissəsi kimi tədqiq edir. Onun fikirlərinə görə, etnolinqvistika dilin formalaşması və zənginləşməsində qarşılıqlı təsir

göstərən linqvistik, etnokulturoloji, etnopsixoloji faktorların öyrənilməsinə xidmət edir ki, bunlar da linqvokulturologiyanın əsas məsələlərini təşkil edir. Bu yeni elm dil və etnos, dil və mədəniyyət, dil və milli kimlik, dil və mifologiya haqqında bütün suallara cavab verir. Etnolinqvistikanı, dilin, milli mədəniyyətin, milli psixologiyanın və milli yaradıcılığın formalaşmasında tutduğu rol maraqlandırır. Geniş mənada, etnolinqvistika dialektologiyanın, folklorun dilinin, tarixi dialektikalogiya ilə bağlılığı olan dil tarixinin, xalqın mədəni və etnik tarixinin, demək olar ki, bütün aspektlərdə dilin sosial varlıq kimi öyrənilməsinə həsr olunur.

Polşalı linqvist Yanuş Yanuşkeviç qeyd edir ki, antropoloji linqvistika və ya etnolinqvistika dilin – insan (etnos, cəmiyyət) arasında olan bağlılığı və bir-birindən asılılığını öyrənir. Eyni zamanda, burada, mədəniyyət və onu əhatə edən mühit nəzərə alınır. Məqsəd dili yaradan insana onun dilinin prizmasından baxmaq, insanın dilə necə təsir etməsini və qoruyub saxlamasını aşkar etməkdir. Linqvistik antropologiya başlanğıc nöqtəsini mədəniyyətdən alır və onun vasitəsi ilə də cəmiyyətə xidmət edir.

Linqvokulturologiyanın isə əsas məqsədi etnolinqvistika və etnolinqvistikaya aid olan bütün fənlərdəki məsələlərdə dil və mədəniyyət əlaqələrini araşdırmaqdır. Etnolinqvistika və linqvokulturologiya həm fərdi, həm də ümumi dilçiliklə əlaqəlidir.

Etnolinqvistika – Azərbaycan etnolinqvistikası, rus etnolinqvistikası, ingilis etnolinqvistikası və s. ola bilər, lakin linqvokulturologiya milli deyil. Linqvokulturologiya – dilin və mədəniyyətin fəlsəfəsidir.

Fəlsəfə elmi ilə də bilavasitə bağlılığı və əlaqəsi olan linqvokulturologiyanın mövzusu fundamental suallardır ki, qarşısında funksional mədəniyyətin quruluşunda dəyişiklik və mədəni mənaların təyin edilmiş dil vasitəsilə həyata

keçirilməsini, mədəniyyətin dinamikasının səbəbi kimi dil və dil vahidlərinin olmasının öyrənilməsi durur.

Linqvokulturologiyanın araşdırma obyektinin başlanğıc nöqtəsi fərqlidir. Burada, dil, mentalitet, mədəniyyət və insan faktoru üzvü surətdə bir-birinə bağlıdır, bir-birinə qarşı tələbatı var, onlardan heç birini xaric etmək olmaz və onlardan heç birini dominant hesab etmək olmaz. Linqvokulturologiyada araşdırma obyektı artıq tədqiqatçıların professionallığından və onların məqsədindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, filosof və ya psixoloq mentallıqdan, kulturoloq mədəni dəyərlərdən, linqvist isə dildən başlayacaq araşdırmağa. Təbii ki, linqvokulturoloq özü də araşdırmasının başlanğıc nöqtəsini dildən götürəcək. Çünki Linqvokulturologiya təsdiq edir ki, hər hansı bir verbal mətn məzmun etibarilə müəllifin (müəlliflərin) mentallığının, mənəviyyatının, etnik məlumatlarda onların mədəni və etnik fikirlərinin məhsuludur. Mətn özündə həm mədəniyyətin, həm cəmiyyətin, həm insan faktorunun xüsusiyyətlərini cəmləşdirən ən böyük nitq vahididir, yazılı və şifahi işarələr sistemidir.

Etnolinqvistika və sosialinqvistika bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən elmlərdir. Əgər etnolinqvistika, ilk növbədə, tarixi əhəmiyyətli faktlar və məlumatlar üzərində işləyib müəyyən bir etnosun tarixi həqiqətlərini müasir materialda araşdırmağa çalışırsa, sosialinqvistika yalnız müasir dövrün materiallarını nəzərdən keçirir, lakin linqvokulturologiya isə həm tarixi, həm də müasir dilçilik faktlarını mənəvi-mədəniyyət prizmasından araşdırır. Təbii ki, bu baxımdan fikirlər müxtəlidir. Məsələn, V.N.Teliya hesab edir ki, linqvokulturologiya yalnız dil və mədəniyyətin sinxron şəkildə qarşılıqlı təsirini öyrənir: canlı ünsiyyət proseslərini və onlarda istifadə olunan dil ifadə vasitələrinin xalqın sinxron mental təfəkkürü ilə əlaqəsini araşdırır. Müqayisə etdiyimiz elmlərdən başqa, linqvokulturologiya etnopsixolinqvistika elmi ilə də sıx

əlaqəlidir. Etnopsixolinqvistika, hər hansı bir ənənəyə bağlı olan davranış elementlərinin nitqdə təzahürünü müəyyənləşdirən, fərqli dildə danışanların verbal və qeyri-verbal nitqləri arasındakı fərqləri təhlil edən bir elmdir. Etnopsixolinqvistikanın əsas tədqiqat metodu assosiativ, əlaqələndirici təcrübədir, linqvokulturologiya isə psixolinqvistik metodlarla yanaşı müxtəlif linqvistik metodlardan da istifadə edir. Bu isə onların əsas fərqi

Sual və tapşırıqlar:

1. Sosialinqvistika elmi nəyi öyrənir?
2. Etnolinqvistika elminin tədqiqat obyektı nələr hesab olunur?
3. Linqvokulturologiyanın hansı elmlərlə əlaqəsi var?
4. Etnolinqvistika ilə linqvokulturologiya arasında fərqi nədə görürsünüz?
5. Etnolinqvistika və sosialinqvistika elmləri arasındakı fərqi nədə görürsünüz?
6. Etnopsixolinqvistika nəyi öyrənir?
7. Etnopsixolinqvistika ilə linqvokulturologiyanın fərqli və oxşar cəhətləri hansılardır?

II BÖLMƏ

- **Linqvokulturologiya linqvistik və akademik fənn kimi**
- **Linqvokulturologiyanın məqsəd və vəzifələri**
- **Linqvokulturologiyanın obyektı və predmeti**
- **Linqvokulturologiyanın metod və metodologiyası**

*Elm inkişafın ön cəbhəsidir, mədəniyyət isə
onun ictimai həyatda buraxdığı izdir.
- Əbu Turxan*

Linqvokulturologiya lingvistik və akademik fənn kimi

Yeni bir elm sahəsi olaraq linqvokulturologiyanın meydana gəlməsi dil və mədəniyyət məsələləri ilə bağlı bir sıra problemlərin araşdırılması üçün xüsusi və fərqli bir çıxış açır ki, bu da öz növbəsində fundamental fənlər sistemində linqvokulturologiya fənninin də tədrisinin əhəmiyyətini artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, linqvokulturologiya bir lingvistik fənn kimi hələ formalaşma mərhələsindədir, onun konseptuallığı, digər dilçilik elmləri arasında statusu, spesifikliyi hələ tam müəyyənləşməyib, formalaşma mərhələsindədir. V.V. Vorobyovun düşündüyü kimi, biz də hesab edirik ki, linqvokulturologiya dilçilik və mədəniyyətşünaslığın əsasında yaranmış sintez tipli yeni bir lingvistik fəndir. Dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan linqvokulturologiya da digər lingvistik fənlər ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və onların hər birinin özünəməxsus obyekt, predmeti, tədqiqat metodları və s. mövcuddur.

Dil və mədəniyyətin bağlılığından danışarkən, linqvokulturoloqlar bütün diqqəti mədəni mənənin “akkumulyatoruna” çevrilmiş dilə yönəldərək, ilk öncə mədəniyyətin dilə təsirini qeyd edirlər. Əslində isə linqvokulturologiya elmi bəsit dil və mədəniyyət problemi üzərində deyil, mənəvi mədəniyyətin yaranmasında dilin rolu

və dilin formalaşmasında mənəvi mədəniyyətin rolunun qarşılıqlı təsirinin araşdırılması üzərində qurulub. Məntiqi bir sual ortaya çıxır ki, mənəvi mədəniyyətin yaranmasında dilin rolunu və iştirakını kimlər tədqiq edə bilər və ya kimlər tədqiq edir? Lakin bu sahədə, hələki, dərin və genişmiqyaslı işlər aparılmadığı üçün, görünür, bu məsələ kulturoloqlar üçün prioritet olmaqla yanaşı, həm də dilçilərin də aktiv iştirakı ilə yeni fənnin və ya fənlər sisteminin predmetinə çevriləcəkdir.

Dil, mədəniyyət, etnoslararası qarşılıqlı əlaqə problemi fənlərarası problem hesab olunur ki, bu məsələlərin araşdırılması fəlsəfədən tutmuş, sosialogiya, etnolinqvistika və linqvokulturologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Məsələn, etnik linqvistik düşüncə məsələləri linqvistik fəlsəfə, dilin müxtəlif aspektlərində etnik, sosial və ya qrup ünsiyyətinin xüsusiyyətləri psixolinqvistika tərəfindən öyrənilir və s.

Əvvəlki bölmələrdə bu elm sahələri arasındakı oxşar cəhətləri və ortaq mövqeyi qeyd etməklə bərabər, həm də onların arasında əsaslı fərqləri də müəyyən etdik. Bir-birinə müəyyən qədər yaxın olan bu elm sahələrinin, əslində, bir-birindən konkret məqamlarda fərqləndiyi üçün, təbii ki, onların qarşıya qoyduğu məqsədi araşdırmaq məqsədi ilə hər birinə ayrı-ayrılıqda ehtiyac duyulur. Məsələn biz öyrəndik ki, linqvokulturologiya tarixi, həm də müasir dil faktlarını mənəvi-mədəniyyət prizmasından araşdıraraq, dil və mədəniyyətin sinxron şəkildə qarşılıqlı təsirini, canlı ünsiyyət proseslərini və onlarda istifadə olunan dil ifadə vasitələrinin xalqın sinxron mental təfəkkürü ilə əlaqəsini araşdırır. Bütün bu araşdırmalar zamanı psixolinqvistik metodlarla yanaşı, linqvistik metodlara da əsaslanır. Linqvokulturologiya fənninin tədrisi və dərinlən mənimsənilməsi tədqiqatçılara araşdırma obyektlərindən asılı olaraq, müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan həm tarixi, həm də müasir elementləri müqayisə etmək, onlar arasında oxşar və

fərqli cəhətlər tapmaq, onların müxtəlif dildə izahı və tərcümə problemlərini araşdırmaq imkanı verir. Məsələn, realilər, təbii şəkildə xalq yaradıcılığı nəticəsində, müəyyən xalqın adəti, tarixi, mədəni həyatı fonunda yaranan coğrafi bölgələrə xas olan dil vahidləridir. Çünki realilər konkret xalqın mədəniyyəti ilə bağlı olduğundan, onlar həm məhdud şəkildə işlənir, həm də linqvokulturoloji faktorla bağlı olub, dilə üslubi rəngarənglik gətirir. Realilərin araşdırılması, qruplaşdırılması, dillərarası müqayisəsi baxımından da, linqvokulturologiya fənninin tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan da, linqvokulturologiyanın akademik fənn olaraq tədrisi qarşıya qoyulmuş problemlərin düzgün və konkret istiqamətdə tədqiqinə geniş imkanlar yaratmış olur. Nəzərə alsaq ki, müasir elmlər sırasında olan linqvokulturologiya hələ çox az inkişaf yolu qət etmiş, hələ ki, dərin tədqiqatların obyektı olmamışdır, deməli, onun araşdırılmalı olduğu zəngin mənbələr və məqamlar çoxdur.

Elə bu göstəricilər də, fundamental fənlərarası linqvokulturologiyanın yeni bir fənn olaraq sistemə daxil olmasını labüd hesab edir. Linqvokulturologiyanın fənn olaraq tədrisi ona görə vacib, maraqlı və aktual məsələdir ki, onun obyektı yalnız sırf milli məsələlər, milli-mədəniyyət deyil, həm də universal mədəni məlumatlar, mədəni faktlardır, müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan universalilərdir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturologiyanın fənn olaraq tədrisinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Linqvokulturologiya fənnini necə xarakterizə edə bilərsiniz?
3. Realilər nədir və linqvokulturologiyanın realilərin öyrənilməsində nə kimi əhəmiyyəti vardır?
4. Dili niyə mədəni mənanın “akkumulyatoru” hesab edirlər?
5. Mənəvi mədəniyyət dedikdə nə başa düşürsünüz?

*Hər bir Mədəniyyətin öz ruhu vardır.
- Şpenqler*

Linqvokulturologiyanın məqsəd və vəzifələri

Mövcud istiqamətlərdəki bütün fərqləri nəzərə alaraq, müasir linqvokulturologiyanın mövzusu iki fərqli kodun – dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan dil əlamətlərinin mədəni semantikasının öyrənilməsi təşkil edir, çünki hər bir linqvistik şəxs, həm də mədəni şəxsiyyətdir. Buna görə, dil əlamətləri mədəniyyətin "dili" funksiyasını yerinə yetirməyə qadirdir ki, bu da eyni bir dildə danışanların mədəni və milli zəhniyyətini əks etdirmək qabiliyyətində ifadə olunur.

Bəzən bütün dil normalarına riayət olunsa da yarana biləcək “mədəni maneə”ni də qeyd etməliyik. A. Vejbiçkoyun alman orkestrinə rəhbərlik etməyə dəvət edilən bir ingilis dirijorunun başına gələnləri təsvir etməyi “mədəni baryer-maneə”yə yaxşı nümunədir. Deməli, işlər yaxşı getmir, dirijor istədiyi nəticəni ala bilmir. Dirijor düşünür ki, orkestr üzvləri ilə ingilis dilində danışır, alman dilində bilmədiyi üçün musiqiçilər onu səmimi, özlərindən biri kimi qəbul etmirlər. Ona görə də alman dilini öyrənmək qərarına gəlir. İlk olaraq müəllimindən bu cümləni alman dilində necə demək lazımdır soruşur: “Zəhmət olmasa, dinləyin, mənə elə gəlir ki, belə çalsaq daha yaxşı olar”. Müəllim bir an düşünür və deyir: “Əlbəttə, belə bir cümlə qura bilərsən, amma onun əvəzinə bu cür demək daha yaxşıdır: “Bu cür çalmalısan”. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni baryer nitq davranış normalarındakı fərqlər, eləcə də ünsiyyət iştirakçılarının qoyduqları fərqli mənalara əlaqələndirilir, görünür və nəzərə

çarpır. Mədəniyyət haqqında bir şey öyrənmək üçün dil məlumatlarını cəlb etməli, mümkün olduğu vəziyyətləri araşdırmalı, həmçinin dil həqiqətlərini anlamaq üçün mədəni gerçəkliyə müraciət etdikdə həmişə fərqlərlə qarşılaşmalı oluruq. Əsrin sonunda müasir dilçilik elmində kulturoloji arqumentin yeri və çəkisi, ilk növbədə, koqnitiv semantikada dəyişdi. Dil vahidlərinin mədəniyyət kontekstində təhlili dilçilik üçün bir sıra yeni problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Linqvokulturologiya müstəqil bir elm sahəsi olaraq özünəməxsus problemləri həll etməli və eyni zamanda, ən ümumi şəkildə məqsədi aşağıdakı məsələnin araşdırılmasıdır:

1. dil konseptlərinin formalaşmasında mədəniyyət necə iştirak edir;
2. dil əlamətinin hansı hissəsinə “mədəni mənalar” əlavə olunur;
3. bu mənaları natiq və dinləyicilər necə başa düşüb-hazırlayır və danışq strategiyalarına necə təsir göstərir;
4. Öz doğma dilində danışan dil daşıyıcısının, şəxsin mədəni və dil bilikləri reallıqda mövcuddurmu, bunun əsasında mədəni mənalar mətnlərdə təcəssüm olunur və yerli dillər tərəfindən tanınırımı.

Mədəni və dil qabiliyyəti dedikdə, bunları qəbul edirik: bu, dil daşıyıcısının nitqin inkişafı və qavranılması proseslərinə və ən başlıcası, mədəni münasibətlərə təbii şəkildə və avtomatik sahib olmasıdır. Bunu sübut etmək üçün dil vahidlərinin linqvokultural analizinin yeni texnologiyalarına ehtiyac duyulur;

5. bir mədəniyyətin, bir çox mədəniyyətin (universalilərin) daşıyıcıları tərəfindən təmsil edilməsinə yönəldilmiş konseptosfer (müəyyən bir mədəniyyətin əsas konsepsiyalarının cəmiyyəti) nələrdir; iki fərqli mövzu sahəsinin - dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranan bu dil işarələrinin mədəni semantikasi;

6. bu elmin əsas anlayışlarını necə sistemləşdirmək, yəni, dinamikada yalnız dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemini təhlil edən yox, həm də verilən elmi paradigma - antropoloji və ya antroposentrik bir yerdə qarşılıqlı anlaşma təmin edəcək bir konseptual sistem yaratmaq.

Bunlar R.M.Frumkinanın bütün elmlər üçün ümumi hesab etdiyi yüksək və ya ümumi epistemoloji vəzifələrdir, lakin bunlar hələ də tərcümə, dil öyrənilməsi, lüğət məlumatlarının tərtib edilməsi, mədəni məlumatların toplanması və s. ilə əlaqəli konkret vəzifələrdir. Görünür ki, bunları yalnız "yüksək" problemləri həll etdikdən sonra və ya heç olmasa epistemoloji problemlərdən bəzilərini çıxarmaqla həll etmək olar. Bu problemləri həll edərkən onların öyrənilməsində əlavə çətinlik yaranan, son dərəcə vacib bir xüsusiyyət də nəzərə alınmalıdır: dil əlamətlərinin mədəni məlumatları əsasən onun təbiətdə gizlidir, sanki, lingvistik mənalara arxasında gizlənilir.

Məsələn, Azərbaycan dilində belə bir məsəl var: "Evin sirrini çölə tökməzlər" Bu cümlədə də, mədəni məlumatlar gizlidir. Evdəki ən xırda söhbəti kənarda müzakirə etməklə, öz "ocağımızı" zəiflədirik, həssaslaşdırırıq və ailəmizin üzvlərinə zərər verə bilərik. Buna görə də, frazeoloji vahidlərdəki mədəni məlumatların markeri, müəyyənedicisi ən müasir frazeoloji lüğətlərdə mövcud olan "təsdiqlənməmiş" elementdir.

Sual və tapşırıqlar:

1. "Mədəni baryer" anlayışını necə başa düşürsünüz?
2. Lingvokulturologiya məqsəd və vəzifələri nədir?
3. "Hər bir lingvistik şəxs, həm də mədəni şəxsdir", cümləsini necə başa düşürsünüz?

Tapşırıq:

İngilis və Azərbaycan dillərindən nümunələr əsasında milli-mədəni kodları ifadə edən nümunələr araşdırın. (atalar sözləri, məsəllər, rəvayətlər və s.)

Linqvokulturologiyanın obyekti və predmeti

Linqvokulturologiyanın əsas obyektı mədəni məlumatların təccəssüm tapdığı dil və həmin dildən istifadə edərək mədəniyyət kodu yaradan insandır. Təbii ki, bu, bəzi digər fundamental elmlərin - dilçilik və mədəniyyətşünaslıq, etnoqrafiya və psixolinqvistikanın da obyektidir.

Bu elmin predmeti isə, insan şüurunun ümumi prototipini miflərdə, rəvayətlərdə, rituallarda, ayinlərdə, folklorda, dini diskurslarda, bədii mətnlərdə frazeoloji vahidlər, metaforalar, simvollarla ifadə edərək mədəniyyətin məcazi, metaforik, simvolik mənalarını əks etdirən dil vahidləridir.

Linqvokulturologiyanın tədqiqat obyektı, ilk növbədə, dil vahidlərinin dilin bütün səviyyələrindəki mədəni özəllikləri, eləcə də, hər hansı bir cəmiyyətin mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmış dilin sistem-struktur münasibətlərinin xarakterinin öyrənilməsidir. Dil daşıyıcısı olan şəxs müəyyən bir mədəni mühitin tərkib hissəsi olmaqla, öz mentalitetinin dəyərləri əsasında nitqini formalaşdırır, yəni nitq aktının şərhı əsasında etnomədəni davranış modeli təsvir olunur. Hər hansı bir dil daşıyıcısının nitqi onun aid olduğu cəmiyyətin mədəni göstəricisidir. Bundan başqa, milli-mədəni dəyərləri əsasında nitqini formalaşdıran indan yalnız kommunikatıv xüsusiyyətə malik deyil, həm də dünyagörüşünü əhatə edən leksik-semantik vasitələri yadda saxlamaq, yadda saxladığı sistemli-semantik quruluşu qorumaq və növbəti nəsillərə ötürmək funksiyasına da malikdir.

Əslində, bu bölgü də şərtidir, çünki nitq davranışının modelləri, ssenariləri həm “saxlanır” və həm də, nitq fəaliyyəti də öz növbəsində leksik-semantik materiala əsaslanır.

Beləliklə, linqvokulturologiyanın obyektlərinə nitq proseslərinin, hadisələrin, situasiyaların bütöv bir kompleksi daxildir ki, burada dil vasitələrinin mədəni əhəmiyyətli seçimi təzahür edir və konstruksiya xarakteri mədəni bölgü ilə qeyd olunur. Bu yanaşma ilə linqvokulturoloji tədqiqatın məqsədi dilin xüsusiyyətlərini və onun mədəni müəyyən edilmiş fenomen kimi fəaliyyətini təsvir etmək və izah etməkdir.

A.T.Xrolenko linqvokulturologiyanı dil və mədəniyyətin fəlsəfəsi hesab edir. Bu baxımdan da, elə bu mürəkkəb sözün özünün köklərini, yəni dil və mədəniyyəti linqvokulturologiyanın birbaşa obyektini hesab edir. Bu planda isə, linqvokulturologiya dilçilik və mədəniyyətşünaslıqla məşğul olan elmlərlə eyni sırada durmaqla yanaşı, özünəməxsus predmeti ilə fərqlənir. Predmeti isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dil və mədəniyyət əlaqələrinin obrazlı münasibəti ilə bağlı olan xüsusi fundamental məsələlərdir.

Linqvokulturologiyanı, yalnız mədəniyyətin ayrı-ayrı hadisələrinin bu və ya digər dil hadisələri ilə bir-birinə qarşı təsirinin konkret nümunələri və onların təsviri maraqlandırmamalıdır, dil və mədəniyyətin bir-birinə qarşı təsir etmə mexanizminin üzə çıxmasına səbəb olan insan fenomeni mütləq maraqlandırmalıdır.

Gəlin belə bir analogiyaya diqqət edək. Dilin müxtəlif bölmələrini müxtəlif fənlər öyrənir, fonetika və fonologiya, morfem və morfologiya, leksikologiya və s.

Eləcə də, müxtəlif dillər və dil qrupları da müxtəlif fənlərin predmetidir, məsələn, Azərbaycanşünaslıq, Britaniyaşünaslıq, Rusiyaşünaslıq, Avropaşünaslıq və s. Ümumilikdə, dil - insan dili, ümumiləşdirici fənn olaraq, ümumi dilçilik – dil nəzəriyyəsi fənni adı altında tədqiq edilir. Bütün bunlar kifayət qədər əsaslı şəkildə deməyə imkan verir ki, linqvokulturologiya linqvoölkəşünaslığın çərçivəsində dil haqqında elmlər sistemində dil nəzəriyyəsi statusuna uyğun

gələrk dil sistemində öz yerini tapır. Ümumi dilçilik kimi, linqvokulturologiya da insanın cəmiyyətdə sahib olduğu dil və mədəniyyət əlaqələrini üzə çıxartma qabiliyyəti və bu qarşılıqlı təsirin bir çox ümumi qanunauyğunluqlarını araşdırıb təsvir edir. Bu analogiyadan aydın olur ki, linqvokulturologiya da ümumi dilçilik kimi spesifik predmeti və tədqiqatı metodikası müxtəlif olan digər elmi fənlərdə sistemli şəkildə öz əksini tapır.

Bəzən eyni linqvokulturoloji vahidlər həm miflərdə, həm frazeoloji birləşmələrdə, həm də atalar sözlərində iştirak edə bilir. Ümumiyyətlə, linqvokulturologiya elminin tədqiqat obyektı fonunda bir neçə predmeti müəyyən etmək mümkündür ki, bunların da hər biri linqvokulturoloji vahidlərdən ibarətdir. Rus dilçisi V.A.Maslova linqvokulturologiyanın obyekt-predmet sahəsinə daha geniş yanaşır, onun bir neçə istiqamətini göstərir. Bu predmetləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) linqvoölkəşünaslıq predmeti – ekvivalentsiz leksika və lakunalar, linqvoölkəşünaslıq linqvokulturologiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün linqvo- ölkəşünaslığın leksikası həm də linqvokulturologiyanın predmetinə çevrilir.

2) mifoloji dil vahidləri – arxetiplər, mifologizmlər, ayin və inanclar, mərasim və adətlər;

3) dilin paremioloji fondu;

4) dilin frazeoloji fondu;

5) etalonlar, stereotiplər, simvollar;

6) dilin metafora və obrazlı dil vasitələri;

7) dillərin stilistik quruluşu;

8) nitq davranışı;

9) nitq etiketi sahəsi

A.V.Maslova bütün bu sadalananları “mədəni daşıyıcılar” adlandıraraq, onları öyrənməyi zəruri hesab edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturologiyanın obyektı nədir?
2. Linqvokulturologiyanın predmeti nədir?
3. Hansı elmlərin obyektı və predmeti linqvokulturologiyaya uyğun gəlir?
4. A.V.Maslova linqvokulturologiyanın predmetini necə qruplaşdırır?
5. Linqvokulturologiyanı niyə sistemli və çox komponentli elm kimi adlandırırlar?

Linqvokulturologiyanın metod və metodologiyası

Linqvokulturologiyanın metodları deyəndə, dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin təhlilində istifadə olunan analizlərin xüsusiyyəti, taktikası və prosedurların məcmusu nəzərdə tutulur. Linqvokulturologiya mədəniyyətşünaslıq və dilçilik, etnolinqvistika və mədəni antropologiyaanın tədqiqat nəticələrini özündə birləşdirən integrativ bir elm sahəsi olduğu üçün burada hər şey “dil və mədəniyyət”in semantik mərkəzi ətrafında toplanmış koqnitiv metod və əlaqə kompleksini əhatə edir. Linqvokulturoloji təhlil zamanı kulturologiya və ya linqvistikanın metodları seçim əsasında tətbiq olunur.

Hər hansı bir elmi tədqiqat metodunun öz tətbiqetmə çərçivəsi və dairəsi var, yəni müasir elmin aksioması hər hansı bir metodun məhdudiyyətlərinin tezisidir. Bir-birinə daim qarşılıqlı təsir göstərən dil və mədəniyyət o qədər çoxşaxəlidir ki, bir metoddan istifadə edərək onların təbiətini, funksiyalarını, genezisini tanımaq mümkün deyil. Bu xüsusiyyət də, onlar arasında tamamlayıcı əlaqə yaradan bir sıra metodların mövcudluğunu izah edir.

Linqvokulturologiyada həm linqvistik, həm də sosial kulturoloji metodlardan istifadə etmək olar.

Məsələn, məzmun təhlili metodu, çərçivədaxili analiz, təhkiyə analizi, bədii təhlil metodu, bundan başqa etnoqrafiyaya aid olan təsvir, təsnifat metodlarından da istifadə etmək mümkündür. Bu metodlar bir-birini tamamlayan, fərqli idrak prinsipləri ilə xüsusi birləşmə, analiz metodları ilə əlaqələndirir ki, bu da linqvokulturologiyanın öz kompleksləşmiş obyektini – dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini araşdırmasına imkan verir. J. Lakoff tərəfindən təklif

olunan metafora analiz metodu geniş izahata malikdir və dil və mədəniyyət probleminin həlli üçün vacib nəticələrə gəlməyə imkan verir. Belə ki, metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsi izah edə bilir ki, necə olur ki, bəzi xarici dildə olan idiomları başa düşmək və qarşılığını vermək rahatdır, bəziləri isə ya mümkün deyil, ya da çətindir. Bu metod müqayisə olunan dillər arasında koqnitiv (idraki) uyğunsuzluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu cür fərqlər təsadüfi deyil və bu və ya digər insanlar tərəfindən dünyanın fraqmentlərini anlamağın spesifikliyini göstərir. Tədqiqatın xüsusi sahəsi – mətnin linqvokulturoloji təhlilidir ki, bu da bir növ mədəniyyətin əsl qoyucusu və daşıyıcısı funksiyasını oynayır. Bir insanın hər hansı bir mədəniyyətdə öz çıxırını açması və ya həmin mədəniyyətə təqdim olunması “yad” mətnlərin mənimsənilməsi yolu ilə baş verir. Yəni xarici ölkə mədəniyyətlərini dərk etməyə çalışan insanlar xarici dildə mətnlər vasitəsilə o ölkənin mədəniyyəti ilə tanış olmağa çalışırlar. Dünyanın ən kiçik bir elementi hesab olunan mətn (kitab) özündə bütün dünyanı mənimsəyir, bütün dünyaya çevrilir və oxucu üçün bütün dünyanı əvəz edir. Buna görə mətnləri hermenevtik paradiqma çərçivəsində təhlil etmək çox vacibdir (hermenevtika – anlama elmidir). Burada müxtəlif tədqiqat metodları və üsullarından istifadə olunur – təfsirdən tutmuş psixolinqvistik analizə qədər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturologiyanın metodları dedikdə, nə nəzərdə tutulur?
2. Linqvokulturologiyanın tədqiq olunmasında daha çox linqvistik yoxsa kulturoloji metodlara üstünlük verilir?
3. Hansı metodları misal gətirə bilərsiniz?
4. J. Lakoff tərəfindən təklif olunan metodu necə izah edə bilərsiniz?
5. Mətnin linqvokulturoloji təhlili hansı əhəmiyyəti daşıyır?

III BÖLMƏ

- **Gender məsələləri linqvokulturoloji fonda**
- **Linqvokulturoloji amillər**
- **Linqvokulturoloji təhlil**
- **Gender və linqvokulturologiya**
- **Genderin linqvokulturoloji aspekti**
- **Bədii ədəbiyyatda genderinlinqvokulturoloji təhlili**

*Tanrı qızı, kişi isə qadını yaratdı.
- Béroalde de Verville*

Gender məsələləri lingvokulturoloji fonda

Sosiallaşma prosesində insan dil, nitq və ünsiyyət daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi dil və mədəniyyət arasında əlaqə yaradan faktordur. Bu fikrə əsasən, R.Lakoff bildirirdi ki, gender sosia-kulturoloji konstruktor rolunu oynayır. Buna görə də, verbal nitq xüsusiyyətlərini araşdırarkən, nitq iştirakçılarının sosial statusu ilə yanaşı, etnokulturoloji ənənələrini də araşdırmaq lazımdır. Tədqiqatçı hesab edir ki, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini açmaq-araşdırmaq üçün həmin mədəniyyətlərinin özlərinə xarakterik olan müxtəlif kodları var. V.V.Krasnıxın fikrincə isə, mədəniyyət kodu, mədəniyyətin xarici aləmə, cəmiyyətə “atdığı”, paylaştığı, təsnifləndirdiyi, qurduğu və qiymətləndirdiyi ümumi məhfuların “şəbəkə”si rolunu oynayır. Mədəniyyət kodu insanın ən qədim arxitep əcdadına qədər uyğunlaşır. Lakin bütün ümumbəşəri universallığına görə “kişi” və “qadın” anlayışları ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir və müxtəlif mədəni kodlar vasitəsilə əks olunan milli - mədəni xüsusiyyətlərə malikdir.

Mədəni kod dil şüurunda, dilin özündə əks olunur, dil isə özü mədəniyyətin mövcudluğuna, mədəni kodların yaranması və formalaşmasına xidmət edir. Milli-mədəni dünyagörüşünün stereotipləri, etalonları rolunda çıxış edən dil, yalnız milli-mədəniyyəti növbəti nəsillərə ötürməklə məşğul olmur, həm də onu yaradır və formalaşdırır. Gender münasibətləri dildə, onun dil sosiallaşması prosesində iz qoyan lingvokulturoloji

stereotiplər şəklində öz əksini tapır. Kişi və qadın arasındakı nitq vərdişləri də bir-birindən fərqlənir. Kişilər ünsiyyət zamanı dominantlıq etməyə, qadınlar isə həmin ünsiyyətin və münasibətin davamlılığını təmin etməyə çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli dillər və mədəniyyətlərə xas olan androsentrizm dərəcəsinin ifadə formaları həmin millətin mədəniyyəti və mentalitetindən asılı olaraq, güclü formadan zəifə qədər dəyişir. Bu da öz növbəsində, fərqli dillərin və mədəniyyətlərin özünəməxsus olan münasibət, norma və davranış nümunələri əsasında formalaşan kişi və qadın linqvokulturologiyasının mövcudluğunu sübut edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. “Gender sosia-kulturoloji konstruktor rolunu oynayır” ifadəsini necə izah edərsiniz?
2. “Mədəniyyət kodu” dedikdə, nə nəzərdə tutulur?
3. Kişi və qadın linqvokulturologiyası – gender linqvokulturologiyası nədir?

Linqvokulturoloji amillər

Daha öncəki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, linqvokulturologiya elmi xalqın mədəniyyətinin dil vasitəsilə qavranılmasında önəmli rol oynayır. Dilçiliyin tədqiqində linqvistik, həm də ekstra-linqvistik amillərə ayrı-ayrı baxılsa da, linqvokulturologiya həm linqvistik və ekstra-linqvistik amillərə kompleks şəkildə yanaşaraq təhlil edir. Linqvokulturoloji amillərə mədəniyyət, adət-ənənələr, din, mifologiya, folklor, musiqi və s. amilləri aid etmək mümkündür.

Adət-ənənələr hər bir xalqın mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün xalqın mədəniyyətinin göstəricisi olan söz və ifadələr dilində öz əksini tapır. Bu səbəbdən də, bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda tarixin əski çağlarından dövrümüzədək cılalana-cılalana gələn mərasim və bayramlara adi məişət aktı kimi yox, daha çox müəyyən sosial-mədəni məzmunlu, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada oxunulan nəğmələr, müxtəlif məzmunlu əyləncələr, göstərilən tamaşalar xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, məşğuliyyət növlərini və bunlara münasibətlərini əks etdirir.

Başqa sözlə, hər bir xalqın müəyyən sistemə salınmış bayram mərasimləri bənzərsizliyi, təkraredilməzliyi və milli koloriti etibarilə fərqlənən əsl xalq yaradıcılıq abidəsidir, bütöv sənət əsəridir. Bu abidənin, əsərin çoxçeşidli mərasimlərində xalqın həyat tərz, məişəti, güzaranı, arzu və düşüncələri, inamı, bir sözlə dünyaya baxışı əks etdirilir.

Ənənələr söz yox ki, qanun deyil. Lakin ənənələrə də qanunlar kimi, etiqad var. Qanunlar cəmiyyətin əsasını qorumağa onun fəaliyyətinə ahəng verməyə xidmət edir. Ənənəlersə, inkişaf etmiş cəmiyyətin, insanlığın xoş arzu və əməllərindən, bir-birinə kömək, arxa olmaq istəklərindən yaranır. Ənənələr də qanunlar kimi zaman ötdükcə yaranır, vaxtı keçəndə yeniləri ilə əvəz olunur. Lakin elə ənənələr də olur ki, klassik nümunəyə dönüb yaşayır, həmişə insanların həyat tərzində özünü göstərir.

Ənənələr bəzən konkret bir mərhələni, dövrü, özündə əks etdirir. Qədim Yunanıstanda keçirilən müxtəlif təntənəli mərasimlər konkret tarixi şəraiti əks etdirməyə imkan vermiş, bunlarla bağlı faktlar bədii əsərlərdən götürülsə də tarixçilərin ən etibarlı istinad obyektinə çevrilmişdir.

Ənənələr xalqın mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, yaşayış tərzini doğru-dürüst öyrənməyə xidmət edir. Adət-ənənələri ilə xalqın mədəniyyətinə qiymət vermək sınılanmış üsullardandır. Adət-ənənələrin qədimliyi, uzunömürlüüyü mənsub olduğu xalqın yüksək mədəniyyətinə sübutdur.

Ənənələr bizə konkret mərasimlər şəklində təqdim olunur. Mərasimlər özləri də uzun və qısaömürlülüyü ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bu, şübhəsiz mərasimin konkret zaman və məkan üçün zəruriliyinə görə müəyyən edilir. Deməli, mərasim öz şəklini dəyişir, zamanın tələbinə uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma xeyir gətirir. Nəticədə qədim mərasim öz adı ilə yaşayır. Forma dəyişikliyi isə ondan istifadəni asanlaşdırır.

Adət-ənənələr özündə linqvokulturoloji elementləri daşıyaraq dilin formalaşmasına da təsir edir. Adət-ənənələrin və mədəniyyətin dil üzərində təsiri şübhəsiz ki, böyükdür. Mədəniyyətinin bir qolu olan folklorun təsiri ilə dildə külli miqdarda söz meydana çıxmışdır. Hətta bir çox məşhur yazıçılar bilavasitə folklorla müraciət edir, atalar sözləri, tapmacalar və deyimləri, özündə linqvokulturoloji

xüsusiyyətləri əks etdirən frazeoloji birləşmələri öz əsərlərində işlədir. Bəzi yazıçılar isə əsərlərinin mövzusunı məhz qədim nağıllar, rəvayətlər, əsatir və miflərdən götürərək, dilin inkişafına öz töhvələrini vermişlər. Xalqın gündəlik həyat tərzini, süfrə mədəniyyəti, qədim adətləri, bayramları və toy adətləri ilə bağlı müxtəlif mənalı sözlər və sözbirləşmələri dildə yaranmış, xalq kütlələri tərəfindən geniş istifadə olunmuş və dilinin leksikasında öz yerini tapmışdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturoloji amillərə hansıları nümunə gətirə bilərsiniz?
2. “Ənənələr” dedikdə nə başa düşürsünüz?
3. Ənənələrin linqvokulturologiyada rolu nədən ibarətdir?
4. Milli adət-ənənələrə münasibətiniz necədir? Hansı adətlərimizin növbəti nəsillərə ötürülməsini istəyirsiniz? Dəyişmək istədiyiniz milli adət-ənənə varmı?
5. Folklorun linqvokulturologiyanın inkişafında mahiyyəti nədir?

Tapşırıq:

Müxtəlif xalqların folklor və adət-ənənəsindən linqvokulturoloji nümunələr araşdırın.

*Azad olmayan mədəniyyət mağmundur.
Azadlığı olmayan incəsənət yox olacaq.
- Mikayıl Müşfiq*

Linqvokulturoloji təhlil

Baza təşkil edən linqvokulturoloji vahidlər cəmiyyətin inkişaf mərhələsində topladığı bilikləri öz semantikasında saxlayır və insanların əməli fəaliyyəti prosesində formalaşmaqda davam edir. Onlar müəyyən bir dövrdə cəmiyyət üçün əsasdır, bu cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün həyatı ilə bağlıdır, fəal istifadə olunur və həmin kommunikativ mühitdəki ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, başa düşülməyə və anlaşılıqlı olmağa xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən linqvokulturoloji vahidlər və ya frazeoloji birləşmələr ilkin səslənmədə semantik baxımdan dərk olunmadığı üçün izahata ehtiyac duyulur. Daha əvvəl, linqvokulturologiyanın metod və metodologiyasından bəhs edəndə qeyd etdiyimiz kimi, bu zaman Lakofun metoforik analiz metodu özünü göstərir. Yəni ifadənin, idiomun aid olduğu dildən asılı olaraq digər dillərlə qavranılmasında koqnitiv metod, dərk etmə mühüm rol oynayır. Bu zaman həmin xalqın mədəniyyətini əks etdirən linqvokulturoloji vahid digər dillərdə birbaşa olaraq qarşılığı mövcud deyilsən, həmin ifadə hərfi tərcümə olunmur, izahatı verilir. Məsələn, “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz” və “böyüyün sözünü eşitməyən böyürə-böyürə” qalar kimi linqvokulturoloji ifadələr Azərbaycan mədəniyyəti və dilinin koqnitiv xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyi üçün bu dildə başa düşülür, digər dillərə isə izahatı verilir.

Linqvokulturoloji vahidləri, aid olduğu cəmiyyətin mədəni əhəmiyyətli obyektlərin, predmetlərin və hadisələrin bütün

əlamətlərini və xüsusiyyətlərini özlərində cəmləyən əsas dominant vahidlərdir. Lakin hazırda linqvokulturologiya üzrə tədqiqat aparənlər onların seçilməsi və öyrənilməsi prinsipləri ilə bağı yekdil fikrə gəlməyiblər. Eyni zamanda, müasir tədqiqatçıların əsərlərində, hələlik, ilk növbədə, anlayış, dil mədəniyyəti, loqopeistema, milli sosiomədəni stereotip, sabit milli şifahi obraz kimi linqvokulturoloji vahidlərdən istifadə olunur.

İngilis dilində də linqvokulturoloji xüsusiyyətləri əks etdirən söz və ifadələri araşdırdıqda bunların bəzilərin digər xalqların mədəniyyətinə xas olduğunu daha sonra isə linqvokulturoloji amillər vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibinə də daxil olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, ingilis dilinə linqvokulturoloji amillər vasitəsi ilə daxil olan italyan sözləri əsasən incəsənət sahəsinə aid idi: İtalyan dilindən *violin* “skripka”, *fresco* “freska”, *matto* “epiqraf” tipli sözlər daha çox alınır.

İspan dilindən alınmış sözlər müxtəlif sahələrə aid idi: *desperado* “başkəsən”, *pedro* “zənci”, *saraband* “sarabanda” (rəqs), *tornado* “qasırğa”, *mosquito* “ağcaqanad” və s.

Renesans dövründə ingilis dilinin lüğət tərkibi qarışıq idi. Bu dildə müxtəlif dillərin sözlərinin qovuşuğundan ibarət hibrid sözlər də çox idi. Belə ki, bir çox ingilis sözləri yad dildən olan şəkilçi ilə (*read-able*, “asan oxunan”, *hindr-ance* “manea”) yeni sözlər əmələ gətirirdi. Bir sıra Fransız sözləri ilə ingilis şəkilçilərinin birləşməsindən yeni sözlər əmələ gəldi: *duke-dom* “hərsoqluq”, *false-hood* “saxtəliq”, *use-less* “yararsız” və s.

XVII əsrdə ingilis dilinin lüğət tərkibi həm müstəmləkə dillərindən, həm də fransız dilindən alınma sözlər hesabına xeyli genişlənir. Alınma sözlər, əsasən, ingilislər üçün tanış olmayan, onlar üçün yeni və başqa obyektlərin adları idi. Misal üçün, Şimali Amerika dillərindən *maize* “qarğıdalı”, *potatoe*

“kartof”, *tobacco* “tütün”, *cannibal* “kannibal” sözləri, Cənubi Amerika dillərindən isə *buccaneer* “dəniz qulduru”, *puma* “puma”, *jaguar* və s. sözlər alınmışdı.

Alınmalar arasında daha geniş yer tutan sözlər Fransız dilindən alınmışdı. Bunların çoxu zadəgan məişətinə aid sözlər idi: *ball* “bal”, *ballet* “balet”, *billet-doux* “sevgi məktubu”, *coquette* “nəz”, *intrigue* “intriqa” və s.

XVII-XVIII əsərlərdə Amerikada danışılan ingilis dilinə daxil olmuş neologizmlərin əsas qrupu ingilis kolonistlərinin buradakı yeni həyat tərzilə bağlı idi. İngiltərədən köçmüş əhalinin məşğul olduğu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bir çox yeni sözlər meydana çıxırdı. Məsələn, meşənin dərinliklərində bir qrup ailənin yaratdıqları uzaq yaşayış məskəni Amerika ingiliscəsində yeni sözlə - *back-settlement* sözü ilə ifadə olunurdu. Eyni zamanda ölkənin faunası və florası ingilis dilinin həmin sahələrə aid hindu sözləri ilə zənginləşməsinin mənbəyi idi. Məsələn, hindu dillərindən alınmış *caribou* ölkənin faunasına xas olan maral növünü bildirmək üçün qəbul olunmuşdu.

Ən mühüm leksik laylardan biri qitənin yerli əhalisinin həyat və məişətini əks etdirən realilərdir. Məsələn, hindu mənşəli *tomahawk* (alqonkin. *tomahaken*) «balta» mənasında ingilis dilinə də daxil olmuşdu. Və yaxud hinduların dilindən Amerika ingiliscəsinə daxil olmuş *mocassin* (alqonkin. *mokasin*) hinduların geydiyi dəri ayaqqabını bildirirdi.

XVII əsrin əvvəlində ədəbiyyatda rast gəldiyimiz nisbətən əvvəlki alınmalar əsasən hindu mənşəli idi. Hindular hələ ingilislərin gəlişinə qədər bu ərazidə məskunlaşmışdılar və əsasən alqonkin qrupuna aid olan dillərdə danışmışdılar. Belə alınmalardan çoxu tədricən itib getmiş, müəyyən hissəsi isə bugünkü dövrədək saxlanılmışdır.

Bu tip alınmalar arasında Şimali Amerika ərazisində rast gəlinən coğrafi adlar, bitki, heyvan, quş, həşərat, balıq adları və

hinduların məişət əşyalarının adları var. Məs.: *chinquapin* - çox kiçik, cırtıdan şabalıd ağacı; *hickory* - hikori (Şimali Amerikada fındıq ağacı); *persimmon* - gavalı ağacı; *sequia* - sekvoyya ağacı; *chirmunk* - burunduk (gəmirici heyvan), *moose* - Amerika sığını; *musquash* - ondatra (gəmirici heyvan); *skunk* - skuns; *terrapin* - tısbağa növü, *cariboo* - karibu, *wigwam* - viqvam (ev, koma); *tepee* - xüsusi ev forması, *hogan* - yarım qazma, dəyə (navaxların evi); *tomahawk* - tomaqavk (hindulann döyüş baltası; *pemmican* - maralın və ya bizonun qurudulmuş ətindən xüsusi yemək; *barren* - torpaq zolağı; *savannah* - savanna; *sachem* - qəbilə ağsaqqalı, başçısı; *mokassin* - ayaqqabı (maral dərisindən tikilmiş); *papoose* - hindu uşağı; *vapiti* - vapiti (maral); *squaw* - hindu qadın; *hommy* - qarğıdalı aş; *pone* - qarğıdalı kökəsi, *succotash* - qarğıdalı paxlası və donuz ətindən yemək; *mash* - qarğıdalı sıyığı.

Şimali Amerikanın çox ştatı, çayları, dağları hələ də hind mənşəli sözlə adlanır; *Massachusetts* - dağ adamları; *Connecticut* - uzun çay; *Michigan* - böyük göl; *Oklahoma* - qırmızı dəri; *Onio* - gözəl çay; *Arkansas* - hindu qəbiləsinin adı; *Minnesota* - bulanıq su; *Missisipi* - böyük çay; *Yennesse* (şəhər) və başqaları.

Onu da qeyd etmək ki, bəzi linqvokulturoloji vahidlər digər dillərə tərcümə olunmadan birbaşa həmin dilin lüğət tərkibinə keçə də bilir. Musiqi, incəsənət, geyim mədəniyyəti, idman mədəniyyəti, mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı olan sözləri nümunə gətirmək olar. Məsələn, ingilis dilinin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərə malik realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərüb, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Bu çox uzun tarixə malik deyildir, lakin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş linqvokulturoloji realilər vasitəsilə bu dildə söz və söz

birləşmələri yaratmaq imkanlarından istifadə olunaraq yeni vahidlər düzəlmişdir. Məsələn: *golf* – *qolfçu*, *qolf oyunu*, *qolf meydançası* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli sözlər dilimizin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir. Onların çoxu dilimizin lüğət tərkibinə XIX-XX əsrlərdə daxil olmuşdur. Bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dənizçilik leksikası: məsələn, *yaxta*, *tanker*, *kater*, *dok*.

2. İdman leksikası: məsələn, *ring*, *boks*, *futbol*, *voleybol*.

3. Texniki və nəqliyyat leksikası: məsələn, *konveyer*, *adapter*, *radar*, *dedektor*, *qreyder*, *stend*, *kokns*, *seyf*, *rels*, *tunel* və s.

Amerika geyim mədəniyyətini əks etdirən linqvokulturoloji sözlər nəinki Amerika variantında, hətta digər dünya dillərində də öz əksini tapır: *Denim*, *sneakers*, *cowboy hats*, *boots*, *moccassins* və s. sözlər sırf amerikalıların linqvokulturoloji elementləridir. Bundan başqa, xüsusi Amerika brendləri vardır ki, onlar da dildə öz əksini tapır: *Ralph Lauren*, *Calvin Klein*, *Michael Kors*, *Victoria Secret* və s. amerikanın məşhur brendləridir.

Amerika variantında, o cümlədən də İngilis dilinin digər variantlarında Amerika mətbəxində işlənən sözlər də çoxluq təşkil edir. Düzdür, tarix boyu Amerika mətbəxinə avropalılar və yerli amerikalılar təsir edibsə, indi çox asanlıqla dünya mətbəxində sırf Amerika variantına xas sözləri görə bilirik: *hamburgers*, *hotdog*, *chips*, *cheeseburger*, *McChicken*, *fast-food*, *takeaways*, *sandwich*.

Ümumiyyətlə, realilər, təbii şəkildə xalq yaradıcılığı nəticəsində, müəyyən xalqın adəti, tarixi, mədəni həyatı sonunda yaranır. Bəzən realilərlə terminləri eyniləşdirirlər, düzdür, onlar arasında xüsusi sədd çəkmək olmasa da, fərqləri çoxdur. Terminlər daha çox elmi-üslubda, realilər isə üslubi xüsusiyyətlərinə görə bədii ədəbiyyatda istifadə olunur, bundan

başqa terminlər beynəlxalq xarakter daşıyır, realilər isə millilik xarakterinə malikdir. Tədqiqat işimiz linqvokulturoloji amillərin dilə təsiri ilə bağlı olduğundan bizim diqqətimizi realilər daha çox çəkir. Çünki realilər konkret xalqın mədəniyyəti ilə bağlı olduğundan onlar həm məhdud şəkildə işlənir, həm də linqvokulturoloji faktorla bağlı olub, dilə üslubi rəngarənglik gətirir. Bu baxımdan, realilərin semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: ictimai-siyasi realilər, tarixi realilər, təbiət ilə bağlı realilər, toponimlərlə bağlı realilər, ölçü vahidləri ilə bağlı realilər, yemək növləri ilə bağlı realilər, içki növləri ilə bağlı realilər, müxtəlif hadisələr ilə bağlı realilər, psixoloji realilər.

Mədəniyyət, adət-ənənələrdən başqa, din, mifologiya, folklor, musiqi və s. sahələrin təsiri ilə dildə yaranan sözlər linqvokulturoloji vahidlər hesab oluna bilər. Hər bir xalqın özünəməxsus mifoloji inancları və bu inanclardan yaranan linqvokulturoloji vahidləri mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində dəfn mərasimində işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq:

atneed - dəfn və basdırma mərasimi.

burial vault - qəbirin üstünü ağır avadanlıqlardan üçün düzəldilmiş astarlı və möhürlənmiş bölmə

Casket - ölünü basdırmaq üçün hər hansı bir ağacdən, metalдан, platindən hazırlanmış konteyner. *Casket* Kanadada çox vaxt "*coffin*" (tabut) sözünün əvəzinə işlədilir.

İnanclarla bağlı bu cür linqvokulturoloji vahidlər də maraqlıdır. *Don't talk under ladders!* – Nərdivanların altında danışma! - Bu daha çox Kanada variantında işlənən inancdır, uğursuzluq, pis, əlamət olduğunu bildirir.

Place a star on top of your Christmas tree – Yeni il ağacının (yolka) başında ulduz yerləşdirməklə onun uğur gətirəcəyinə inanırlar *if a neighbour brings you a plate of food, you must return the plate dirty* - Kanada inanc etikətlərinə

əsasən, qonşunun verdiyi meyvə (yemək qabını yuyub qaytarsan, uğursuzluq olacaq.

Azərbaycan dilində də “*duz dağılanda evə dava düşər*”, “*gecə vaxtı ev süpürməzlər*”, “*cümə günü gələn qonaq özü ilə xeyir-bərəkət gətirər*”, “*gözü yol çəkən adam təza xəbər eşidər*”, “*xalı çox olan adamın düşməni də çox olar*” və s. inancları özündə əks etdirən linqvokulturoloji ifadələr də mövcuddur.

Folklor adətlər, inanclar, vərdislər, davranışlar, həyət təcrübəsi, əyləncə, dərd-kədər, ənənələr, hal-vəziyyətlər, sevinclər toplusu olub şifahi şəkildə insan qrupları və cəmiyyətlər tərəfindən nəsildən-nəsilə miflər, əfsanələr, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, şerlər, mahnılar və başqa linqvokulturoloji təsvir vasitələri ilə keçir. Bundan başqa nitq hər hansı bir cəmiyyətin, ölkənin, ərazini ilkin və produktiv dil bacarığı olaraq həmin əraziyə, ölkəyə aid insanların bilik və bacarıqlarından, təcrübələrindən ibarət olub onların daşıyıcısıdır və ötürücü funksiyanı yerinə yetirir .

Sosialogiya ilə məşğul olan alimlər dili həmişə cəmiyyətin, ictimai həyatın qaçılmaz amili olaraq qeyd etmişlər. Onların fikrincə, mədəniyyət kodlaşma, təsnifat və qazanılmış təcrübədən ötürücü rolunu oynayır. Yəni onların fikrincə, əsas aparıcı faktor dildir. Linqvokulturologiya elminin araşdırılmasında isə görürük ki, dil və mədəniyyət bir-biri ilə balans təşkil edərək kompleksləşmiş formada mədəniyyətin ötürücülüüyü rolunda iştirak edir.

Folklorun ən yayılmış növlərindən olan atalar sözlərində linqvokulturoloji xüsusiyyətlər əks olunur. Bir millətin folkloruna xas olan nümunələrdən, atalar sözlərindən və ifadələrdən həmin millətin mədəniyyətini aydın şəkildə təhlil etmək mümkündür. Məsələn: *Cross the stream where it is shallowest* – Problemi mümkün olan ən sadə variantla həll etmək lazımdır, *Don't bite off more than you can chew* –

Bacarmayacağın yükün məsuliyyətini götürmə, *Don't blow your own trumpet* – Öz nailiyyətlərin və uğurların haqqında özünü öyə-öyə başqalarının yanında danışma, *Don't count your chickens before they hatch* – Gələcək haqqında planlarını əmin olmadan qurma, *Don't cross a bridge until you come to it* – hər hansı bir işin həyəcanını əvvəlcədən çəkmə, düşündüyün hadisənin baş verməyini gözlə, *Early bird catches the worm* – Günə erkən başlayan daha çox uğurlar əldə edir.

Qeyd etdiyimiz atalar sözlərinin bəzilərinin demək olar ki, Azərbaycan dilində də işlənən birbaşa qarşılığı var: Cücəni payızda sayarlar, Çaya çatmamış çırmama, Tez duranla tez evlənən uduzmaz və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, musiqi də linqvokulturoloji amillərə aiddir və bir çox xalqların musiqisinə xas linqvokulturoloji söz və ifadələr yalnız həmin xalqın dilində deyil, digər dillərdə də işlənir. *Hip-hop, funk, soul, rock, jazz və the blues, ragtime* musiqi janrları olaraq linqvokulturologiyanı əks etdirir. *Ragtime* ilk dəfə Afrika-Amerika musiqi janrı kimi yaranıb, sonra beynəlxalq populyarlıq qazandı. Pianinoda istənilən akustik effekt yaradıla bilmədiyi üçün bu janrı öncələr nota köçürmək çətin olurdu, onu rəqs qrupları və yaxud solo olaraq, *banjo, xijlophones, mandolin* və başqa instrumentlərdə ifa edirdilər.

Musiqi mədəniyyətində aparıcı rol oynayan caz musiqisi zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dillərinə də siraət etmişdir. “Black English” caz musiqisini müşayiət edən ingilis dilinin Amerika variantının inkişafına öz təsirini göstərmişdir:

swing – caz musiqisi stili, *licorice* – klarnet, *slush pump* – trombot, *blowing* - hər hansı bir musiqi alətində çalma və s.

Sual və tapşırıqlar:

1. “Linqvokulturoloji təhlil” deyiləndə nə başa düşürsünüz?
2. İngilis dilinin lüğət fonduna linqvokulturoloji amillər vasitəsilə daxil olmuş hansı italyan sözlərini bilirsiniz?
3. Linqvokulturoloji vahidlərin digər dillərdə birbaşa tərcüməsi yoxdursa, onun izahatı hansı metodla verilir?
4. İdman leksikasına aid olan hansı linqvokulturoloji sözləri nümunə gətirə bilərsiniz?
5. Musiqi mədəniyyəti ilə bağlı söz və ifadələrə hansı nümunələrə aid etmək olar?
6. İnanclarla bağlı hansı linqvokulturoloji vahidləri misal gətirə bilərsiniz?
7. Realilər nədir və onların terminlərlə fərqi nədir?

Tapşırıq:

1. İngilis və Azərbaycan xalqının folkloruna aid nümunələr araşdırın
2. Geyim mədəniyyəti və idman mədəniyyəti ilə bağlı linqvokulturoloji vahidlərə nümunələr sözləyən.

*Mədəniyyətin yüksəkliyi qadına olan
münasibətlə müəyyən edilir.
- Maksim Qorki*

Gender və lingvokulturologiya

Gender anlayışını təhlil edərkən mütləq lingvokulturologiyanın gender aspektlərinə toxunmaq lazımdır. Çünki gender münasibətləri mədəni mühitin klassifikasiya etdiyi, formalaşdırdığı və dəyişdirdiyi münasibətlərdir. Gender mədəniyyəti ümumbəşəri dəyərdir ki, o özündə sosial-mədəni proseslərin çərçivəsini ehtiva edir. Mədəniyyət özü kifayət qədər böyük bir insan kütləsi tərəfindən qəbul olunan və ötürülən biliklər sistemi kimi də anlaşıla bilər. Mədəniyyət insanlarla ölçülür, insanlar mədəniyyətlə. Mədəniyyət insanların düşüncə tərzinə, dilinə və davranışına təsir edir. İnsan fərd olaraq doğulur və gender olaraq doğulduğu cəmiyyətin mədəniyyətinə uyğun formalaşır. Yəni, cins olaraq doğulur, gender olaraq formalaşır. O, hansı cəmiyyətin mədəniyyətini daşıyarsa, həmin cəmiyyətin sosial-mədəni amillərinin fonunda onun üçün gender rolları müəyyənləşir, gender stereotipləri çərçivələşir.

Elə buna görə də, “tipik kişi” və ya “tipik qadın” haqqında cəmiyyətdə formalaşmış kollektiv meyarlar, inanclar qadın və kişi imkanlarını, rollarını müəyyən edən, formalaşdıran və ya məhdudlaşdıran gender stereotipləri və genderlə bağlı lingvokulturoloji leksika yaradır.

Genderin lingvokulturoloji məzmunundan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, insanların həyatı asimmetrik rollarla quraşdırılmış mədəni kontekstə yerləşdirib. Yəni, fərdi şəkildə

hər bir qadın və ya kişi qurulmuş sosial rolları qəbul da edə bilər, qarşı da çıxar. Belə ki, mədəniyyət, adət-ənənələr müxtəlif zaman kəsiyində dövrün tələblərinə müvafiq olaraq,

müxtəlif insanların məzlum və ya sərbəst olması üçün həm imkan yarada bilər, həm qarşı çıxar. Mədəniyyət üçün dəyişməz qalan bir şey yoxdur. Milli-mədəni dəyərlər mədəniyyətin aspektlərini götür-qoy edərək, bu aspektlərdən hansının qalması, hansının getməli olduğunu müəyyənləşdirir.

Gender və linqvokulturologiya haqqında danışarkən, qadın mədəniyyətinin formalaşmasında xüsusi rol oynayan radikal feministləri də mütləq qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz onların fəaliyyəti nəticəsində qadın incəsənəti, analıq, reproduksiya məsələlərinin inkişafında əsaslı təkan olaraq, kişi imtiyazlarından, kişi asılılığından xilas olmaq üçün qadın klubları, qadın klinikaları yaradıldı. Bunlar isə öz növbəsində, qadın dili, qadın ədəbiyyatı, qadın musiqisi, qadın incəsənəti kimi alternativlərin meydana gəlməsinə və formalaşmasına səbəb oldu.

Gender araşdırmalarına linqvokulturoloji yanaşma onu göstərir ki, genderin mədəni quruluşu çoxaspektli sosiallaşmadan asılıdır. Yəni daha öncə də, qeyd etdiyimizi kimi, gender rolları, gender stereotipləri, gender normalarının formalaşmasında genderin sosial təbiəti əsas rol oynayır.

F.Fərəcova da “Gender və mədəniyyət” əsərində genderin mədəni quruluşunda sosiallaşmanın rolundan bəhs edərək bildirir ki, ictimai varlığın bütün sahələrində öz əksini tapan və sosial praktika zamanı daim yenilənən, fəallaşan təsəvvürlər sırası – yəni “kişiliyin” və “qadınlığın” nə olduğunu müəyyən edən təsəvvürlər sırası formalaşır. Onlar kişi və qadın arasında sosial funksiyaların bölünməsinə şərtləndirir; sosial təsir şəxslərarası ünsiyyət və gündəlik fərdi davranış gedişində ona əsaslanır; cəmiyyətin peşə-vəzifə strukturunun və müxtəlif sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu

təsəvvürlər ictimai şüur və insanların psixologiyasında fəal şəkildə biruzə olunur; müvafiq təfəkkür tipini və dərkətmə paradigmalarını formalaşdırır; elmdə, ədəbiyyatda, təsviri incəsənətdə, dildə möhkəmlənir. Ənənəvi olaraq formalaşmış mədəniyyətdə maskulinlik və femininlik ilə bağlı ən çox yayılmış təsəvvürlər ondan ibarətdir ki, kişilik keyfiyyəti və dəyərlərinə dominantlığı, təcavüzkarlığı, qətiyyətliliyi, rasionallığı, fəallığı, gücü, hökmlülüyü, müvəffəqiyyətə can atmağı və s; qadın keyfiyyət və dəyərlərinə isə - incəliyi, yumşaqlığı, utancaqlığı və s. aid edilir. Elə bununla bağlı olaraq, dəyərlər norması formalaşmışdır ki, maskulinlik və femininlik bir-birini tamamlamır, kəsişmir, müxtəlif sıralıdır və assimetrikdir. Məhz onların bu cür nisbəti də cəmiyyətdə mövcud olan gender sisteminin əsasını təşkil edir.

Təbii ki, genderin linqokulturoloji təbiətinin formalaşması sosial məsələdir. Qadın və kişi arasında aparılan rol bölügsü, fəaliyyət sferaları və fərqləri onların formalaşmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, patriarxal cəmiyyətin qoruyucuları heç də həmişə kişilər deyil, çox vaxt da qadınlardır. Qadınların böyük əksəriyyəti, xüsusilə qaynanalar, nənələr patriarxal cəmiyyətinin dəstəkçisi olaraq, kişilərin əlində olan idarəetmənin qorunmasına xidmət edərək tərbiyə və tövsiyyə edir, ata, qardaş və ər faktorunu daha qabardaraq qızlarını, gəlinlərini susmağa vadar edir. Buna görə də, belə bir cəmiyyətin mədəni daşıyıcıları uşaqlıqdan həmin nağıllar, həmin adət-ənənələrlə böyüdükləri üçün daxilində mütləq daşıdıqları patriarxal elementlərlə cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edirlər. Belə cəmiyyətdə qız uşaqlarının böyük əksəriyyəti utancaq, aciz, qorxaq olaraq böyüyür, hüquqlarını dərk etməyərək formalaşır. Zorlanma, cinsi qısnama, əri tərəfindən döyülmə hallarında isə utandığından dilə gətirə bilmir və müdafiə oluna bilmir. Çünki

cəmiyyət bu cür şikayətlərdə hər zaman qınaq obyektı olaraq qadını seçir, “*dana göz eləməsə, kəl atlanmaz; yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz*” məzmunlu linqvokulturoloji ifadələrlə həmin qadını rişgənd obyektinə çevirirlər. Bu məsələlər nə zaman gündəmə gəlir? - Qaçılmaz qəzalar və ölüm hadisələri baş verəndə. Halbuki, qadın bilsə ki, cinsi qısnamaya görə şikayət etsə, qınaq obyektı olmayacaq; kişilər tərəfindən edilən ikrahdoğurucu təklifləri qəbul etməsə, işdən atılsa belə, mütləq başqa bir işlə təmin olunacaq; əri döyən zaman uşağı ilə birlikdə sığınacağı təşkilatlar, “ailədaxili məsələdir” deyib etinasız yanaşmayan polis, onu təmin edən sosial işlər olacaq, başanmış qadın cəmiyyətdə normal qəbul olunacaq o zaman fiziki zorakılıq, cinayət hadisəsi baş verməmiş, erkənyaşda dünyaya gətirdiyi yenidoğulmuş körpəsini küçəyə, zibilliyə atmamış problemləri həzmək mümkündür.

Saytlar, qəzetlər, xəbər kanalları ən yaxşı halda zorlanma hadisəsi və ya cinayət hadisəsi baş verdikdən sonra ictimai qınağa çevirir məsələni. Psixoloji zorakılıqdan, iqtisadi zorakılıqdan, qadınların ələbaxan, aciz və qorxaq kimi təqdir olunduğu cəmiyyətdən isə yazmırlar.

İngilis dilində gender anlayışını fərqləndirən bir sıra isimlər, frazeoloji birləşmələr, sifətlər də mövcuddur. Azərbaycan dilində isə, cins kateqoriyası yoxdur. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycan dilində cins anlayışı dilçilikdə qarışıq salınır və ya anlaşılmada problem yaradır. Dilimizdə müxtəlif söz və ifadələr, frazeoloji birləşmələr vardır ki, məhz gender anlayışının fərqləndirilməsinə zəmin yaradır. Bu söz və ifadələr aid olduğu cəmiyyətin linqvokulturoloji elementlərini özündə əks etdirir.

Dillərin əksəriyyətində kişi cinsinə daha üstünlük verilir. Məsələn, elə, dilimizdə *adam* sözü *kişi* sözünə bərabər tutulur, ingilis dilində *man* – *kişi*, *adam*; fars dilində *mərd*- *kişi*, *adam* hesab olunduğu kimi. Bundan başqa, kişilərə verilən adlar

məğrurluq, iradə, cəsarət, əzmkarlıq ifadə etdiyi halda, qadınlara verilən adlar, nəzakət, mərhəmət, zəriflik ifadə edir: *Cəsarət, Qalib, Şahin, Yalçın, İntiqam, İftixar – Zərifə, Mələhət, Mehriban, Bahar, Nərgiz, Nilufər* və s. Azərbaycan dilində ərəb-fars mənşəli bəzi adları fonetik quruluşuna görə də cinsi qruplara ayırmaq mümkündür. Sonluğuna “ə”, “a” şəkilçisi artırılmaqla düzəldilən qadın adları da kişi adlarından törəmə olduğunun sübutudur: *Mahir-Mahirə, Tahir-Tahirə, Xəyal-Xəyalə, Elmir-Elmira, Əziz-Əzizə, Fərid-Fəridə, Samir-Samirə* və s.

İngilis dilində gəmi, dəniz, maşın, ölkə, şəhər və qasırğa adları orta cinsdə yox, qadın cinsində hesab olunur. Qadınlardan tez özündən çıxan, emosional olduğunu ifadə etmək üçün qasırğa adlarının qadın cinsi kimi təqdim olunması son dövrlər feminist tədqiqatçıların tənqidlərinə, etirazlarına səbəb olmuşdu ki, bunun da nəticəsində qasırğa adları qadın cinsi kimi yox, kişi cinsi və ya üçüncü cins hesab olunmağa başlayıb: *"hurricane Hazel flirted with the Florida coast" and "it was quite bad-tempered"*.

Vətən, təbiət sözləri də müxtəlif dillərdə qadın cinsində işlənir: *Ana vətən – Motherland – родина, ana təbiət – mother nature – природа-мать* və s. *"Don't let Mother Nature rip you off. She's out to kill your car's new finish"*.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkə adları, şəhər adları da qadın cinsində işlənir. Məsələn, R.L.Stevenson Edinburqu üçüncü şəxsin təkində qadın cinsində belə təsvir edir: *"Edinburgh pays cruelly for her high seat in one of the vilest climates under heaven. She is liable to be beaten by all the winds that blow"* Edinburq səmanın altında ən yüksəklikdə yerləşmənin bədəlini ödəyir. O, (qadın cinsində) bütün əsən küləklər tərəfindən döyülməyə məruz qalır. Bununla sanki, Stevenson gözəl, diqqət mərkəzində olan qadınlardan daha çox zərbələr aldığının, daha ağır təzyiqlərə məruz qaldığının mesajını verir. Rafael

Hüseynovun “Bakım mənim, pakım mənim” adlı şeirinə də nəzər salsaq, görürük ki, şeirdə Bakı, qadını, qızı təsvir etmək üçün işlədilən, müsbət keyfiyyətləri əks etdirən sifətlərlə (saf, pak, məhrəm, şirin, mehriban və s.) vəsf olunur:

...*Gilavartək ilıq, məhrəm, şanı kimi şirin Bakım...*

Safım, pakım, Bakım mənim, təkim mənim, Bakım mənim,

Məhəbbətim Bakım mənim, mehribanım Bakım mənim.

İngilis dilində “handsome” və “pretty” sifətləri hər ikisi “gözəl, qəşəng” mənasında işlənir. Lakin “handsome” kişi cinsinin təsvirində, “pretty” isə qadın cinsinin təsvirində istifadə olunur. Qadına “handsome woman” deyəndə, bu pozitiv səslənə bilər, kişiyə isə “pretty boy” deyəndə, bəzən, bu neqativ yanaşma kimi qəbul olunur. ABC kanalının 2003-cü ildə St.Jude uşaq xəstəxanasında çəkilişi zamanı tibb bacısı 5-6 yaşlı oğlan uşağına “pretty boy” deyəndə, o açıqlanmış halda dərhal cavab verir: “I'm not pretty! I'm handsome.” Lakin qadın üçün “handsome” işlədilməsi, qeyd etdiyimiz kimi, normal qarşılanır: *I may not be as handsome as she is; ...but I know I am handsome enough to be thorn in her side. And I would be.*

Azərbaycan dilində də qadına “kişi kimi qızıdır, mərd qızıdır” demək onu daha üstün formada, daha çox müsbət keyfiyyətli, əzəmətli, qüdrətli kimi təqdim etməkdir, sanki kişilik əzəmətə, qeyrətə bərabərdir. Lakin bir kişi haqqında “arvad kimi kişidir” deyəndə təhqir hesab olunur. Deməli, “kişi” və “qadın” sözləri təyin funksiyasında çıxış edəndə, “kişi” pozitiv, “qadın” isə neqativ anlam daşıyır.

İngilis dilində *boy-girl, son-daughter*; rus dilində *мальчик-девочка, сын-дочь*; Azərbaycan dilində *oğlan-qız, oğul-qız* işlənir. Gördüyümüz kimi, dilimizdə “qız” həm cinsi bildirir, həm övlad mənasında işlədilir, həm də bakirəliyi bildirir.

Azərbaycan ədəbiyyatında “qız” övladı zərif, qorunmağa ehtiyacı olan varlıq kimi təsəvvür olunsada, qədim

Azərbaycan adət-ənənəsində qızın ərə verilməsi zamanı başlıq parası və ya süd pulu da tələb olunması istisna hal deyil ki, bəzi rayonlarda hələ də bu qədim ənənə davam etdirilir. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində işlənən linqvokulturoloji vahidlər arasında gender münasibətlərini əks etdirən ifadələr də az deyil. Məsələn, *Qızdı, nazdı, min tümən azdı, verdim bir dana, aldım bir sona, ay qız anası, qal yana-yana*. Bu linqvokulturoloji vahidin birinci hissəsində qızın dəyəri ölçüsüz hesab olunsada, ikinci hissəsində göstərilir ki, bəzən keçmişdə hər hansı bir mal-qara ilə də başlıq parasını əvəzləmək mümkün olmuş.

Ümumiyyətlə, xalqın etnopsixologiyasını, ailə-məişət münasibətlərini, tarixi və mədəni gender ənənələrini araşdırmaq üçün özündə linqvokulturoloji elementləri əks etdirən frazeoloji vahidlərin önəmi böyükdür. Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi xalqın toy-nişan adətləri ilə bağlıdır.

Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver linqvokulturoloji frazeologizm isə kişi cinsinin xarakterik xüsusiyyətinin məhz onun qeyrəti, kişiliyi ilə eyni tutulan papağının üzərinə qoyulmasıdır. Qızın isməti, namusu nə qədər vacib hesab edilsə, kişinin də qeyrəti bir o qədər mühüm hesab olunur. Buna görə də, Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif mənbələrdə işlənən “papağını qabağına qoymaq, papağını qabağına qoyub fikirləşmək, papağını yerə vurmaq, papağını yerə soxmaq” və s. frazeoloji vahidlər gender münasibətlərini özündə əks etdirir.

Özündə linqvokulturoloji elementləri əks etdirən frazeoloji vahidlər təkcə xalqın təfəkküründə formalaşmış gender stereotiplərini deyil, həmin stereotiplərdən əziyyət çəkən tərəfin hisslərini, kədər və qəmini də ifadə edə bilir. 1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmiş məqalələrdən birində yer alan ifadə bir qədər sonra isə Firudun bəy Köçərli tərəfindən üzə çıxarılmış frazeoloji vahiddə məişət

psixologiyasında hökm sürən üzücü elementlər əks olunur: *Qız idim, sultan idim, nişanlandım xan oldum, gəlin oldum, qul oldum, ayaqlara çul oldum*. Yəni, müsəlman qadınının ən özəl, ən gözəl çağları onun qızlıq dönəmi, ata evində keçirdiyi zaman və həyatdır. Daha sonra nişanlı olan müddətdə bir qədər önəmsənilsə də, evlilik və ailə münasibətləri qadını müti bir hala salır.

“Kişinin sözü bir Olar”, *“kişinin sözü ilə əməli eyni olar”*, *“Adam kişi olar”*, *“Kişi öz sözünün ağası olar”*, *“Kişi, sözü üzə deyər”*, *“Kişi tüpürdüynü yalamaz”*, *“Oğul deyərəm”* kimi frazeoloji vahidlər isə kişi cinsinin üzərinə məsuliyyət və psixoloji yük qoyur.

Gender linqvistikası, “maskulin” və “feminin” stereotiplərə əsaslanan münasibətlərin dildə təsbiti işinin yeni keyfiyyət mərhələsinə təşkil edir. İstər maskulin, istərsə də feminin stereotiplər məhdud zaman çərçivəsində formalaşmayıb əsrlərlə cıralanmış standartların ortaya qoyduğu qəlib kişi və ya qadın obrazlarını müəyyənləşdirir. Həmin qəlib obrazlara uyğun hansı xüsusiyyətlərin “olar-olmaz”ı isə bilavasitə xalqın canlı tarixinin, milli kimliyinin lokal verbal ifadəsi olan linqvokulturoloji frazeologizmlərdə öz təzahürünü tapır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Gender və linqvokulturologiya arasında əlaqəni necə izah edə bilərsiniz?
2. Genderin linqvokulturoloji təbiəti sizcə niyə sosial məsələdir?
3. Patriarxal cəmiyyət və onun qoruyucuları kimlərdir?
4. Gender stereotiplərini linqvokulturoloji konseptdən necə təhlil edə bilərsiniz?
5. Gender xüsusiyyətlərini əks etdirən linqvokulturoloji vahidlərə nümunələr deyın.

*Qadın gülərsə, bu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.
- Hüseyn Cavid*

Genderin linqvokulturoloji aspekti

Gender məsələsi ilə əlaqəli şəkildə dil strukturunu təhlil edən tədqiqatçılar, linqvokulturologiya elmi çərçivəsindən çıxış edərək, dilin sosial və mədəni təbiətinə əsaslanırlar ki, bu da, öz növbəsində, gender məsələləri sahəsində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə elmi cəhətdən yeni bir nəzər salmağa əsas verir.

Dildə gender münasibətlərini nəzərdən keçirərkən linqvokulturoloji xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mədəniyyət kodlarını – təbii-fiziki, intellektual, biomorfik və linqvistik kodlara görə ayırmaq lazımdır.

Linqvokulturoloji elementləri özündə əks etdirən təbii-fiziki mədəniyyət kodları, xüsusən, insanın xarici görünüşü, təbiətini, gözəlliyi və ya çirkinliyini təsvir etmək üçün istifadə olunan sözlər, təbiət cisimləri və məfhumlarıdır. Gender məsələləri baxımından bu kod araşdırıldıqda, aydın olur ki, qadınların fiziki parametrlərini kişi parametrləri ilə müqayisədə daha çox kiçildən, zərifləşdirən pozisiyalar nəzərdə tutulur. Məsələn, qadın – incə, balaca, gül, çiçək, inci, ulduz, ay, günəş, kəpənək, mirvari, şalalə və s. sözlər və təbiət hadisələri ilə assosiasiya olunur, Kişilər – pəhləvan, cəsur, sıldırımlı qaya, polad, ildırım, vulkan və s. sözlər və təbiət hadisələri ilə təsvir olunur. Qadınlar zərif, bəzən də zəif, köməyə ehtiyacı olan varlıqlar kimi təqdim olunur. Bu isə, feminist yazıçıları hiddətləndirir, qadının daim qorunmalı, müdafiəyə ehtiyacı

olan cins kimi təsviri onların mütləq kişilərdən asılılığının göstəricisi kimi ideyaların şüuraltı yeridilməsi olaraq tənqid olunur. Dominantlıq edən cins kişidir, qadını qoruya biləcək gücə malik tərəf kişidir, qadının qorunmalı olduğu varlıq da yenə kişidir. *We were precious flowers that had to be kept safely inside glass houses, or else we would be ambushed.* (M. Atwood Testaments)

Qadın təbiətində onun gözəlliyi, zərifliyi, gəncliyi, işgüzarlığı, təmizkarlığı qiymətləndirilir, “gülüm, çiçəyim, günəşim, ayım” deyə əzizlənir. Səməd Vurğun: “O, şıltaq bir ulduz kimi daima süzüb oynar. *O, güldən-gülə, çiçəkdən-çiçəyə qonan bir kəpənəyə bənzər*”.

Linqvokulturoloji elementləri özündə əks etdirən mədəniyyətin bimorfik kod dedikdə, qadın və kişi obrazlarının, onların xarakteri və daxili aləmi, emosional vəziyyətinə və davranışına görə canlı varlıqlarla, flora və fauna aləmi ilə təsvir olunması deməkdir. Bimorfik kodun iki forması var: fitomorf – bitkilər aləmi ilə, zoomorf – heyvanlar aləmi ilə təsvir. Bimorfik kodun ən parlaq nümunələri heyvan adları insan xüsusiyyətlərinin metaforik təsviridir.

Bimorfik koda dair gündəlik həyatla assosiasiya olunan “qadın” anlayışı ilə uyğunlaşdırılan çoxsaylı misallar mövcuddur. Məsələn, “ilan” sözü həm Azərbaycan ədəbiyyatına, həm ingilis ədəbiyyatında, həm də bir sıra digər ədəbiyyatlarda məkrli, qəzəbli qadını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, “*ilan kimi acı dilli, ilan kimi sancmaq, ilan kimi dəridən-qabıqdan çıxmaq, ilan kimi qıvrılmaq, qoynunda ilan bəsləmək*” və s. ifadələr çox vaxt bədii ədəbiyyatlarda qadının təsviri üçün istifadə olunur. Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərinin birində başı qadın, bədən isə ilan bədənə olan rəsm təsvir olunmuşdur. “Memphis Jug” qrupunun “A Black Woman is like a Black Snake” adlı mahnısı da bu fikrə nümunə ola bilər.

Bundan başqa, daha çox jarqon olaraq işlənən “quş” sözü yüngül əxlaqlı qadın; “inək” sözü kök, ağır çəkili qadın; “hacıleylək” hündürboy lakin ağılsız qadın; “keçi” məclislərdə çox rəqs edib “atılıb-düşən” qadın və ya davakar qadın; “at” kobud danışan qadın; “donuz” səliqəsiz, natəmiz qadın; “tülkü” hiyləgər, çoxbilmiş qadın; “arı, qarışqa” zəhmətkeş, ailəsi üçün durmadan çalışan qadın; “ceyran” gözəl qadın kimi çox vaxt bədii ədəbiyyatlarda və məişət dilində istifadə olunur. *“Handmaids were forced to get pregnant like cows, except that cows had a better deal”*. (M. Atwood, *The Handmaid’s tale*) “Çaqqal”, “canavar”, “şahin”, “qartal”, “öküz”, “it” zoomorfları isə daha çox kişi xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırılaraq təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, bu cür təsvirlər milli folklorda və təmsillərdə çoxluq təşkil edir. Məsələn, Amerika folklorundakı Winnie-the-Pooh (Vinni Puh) obrazı, avam, sadələvh, dostları üçün hərşeyi əsirgəmədən edən mehriban insan tipidir ki, Kristofer onu “axmaq ayı balası” adlandırır.

Bütün günü məşğul olmaq, dayanmadan çalışmaq mənasında çox vaxt qadın ilə uyğunlaşdırılan “arı kimi işləmək” ifadəsi vardır ki, ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi eyni ifadə mövcuddur: *Busy as a bee. Work as a horse* – at kimi yorulmadan işləmək ifadəsi isə həm kişiye, həm də qadına şamil olunsada, çox vaxt qadının təsvirində istifadə olunur: *It is hard to be a woman. You must think like man, act like a lady, look like a yong girl, and work like a horse*. Çətindir qadın olmaq – Sən kişi kimi düşünməli, xanım kimi davranmalı, gənc qız kimi görünməli və at kimi çalışmalısən.

İngilis ədəbiyyatında “at” sözü heç də həmişə pozitiv mənada işləmir, həm də neqativ mənada insana xas olan xüsusiyyəti idiomatik şəkildə təsvir edir: *a dark horse* – neqativ, hər şeyi gizlədən, özünə qapanan insan anlamına gəlir.

Araşdırmalardan aydın görünür ki, kişi və qadın xüsusiyyətlərini, xarici görünüşlərini, keyfiyyətini və s. əks etdirən linqvokulturoloji vahidlər bir-birindən əks qütblər kimi fərqlənir. Dil kişi nöqteyi-nəzərindən qurulmuşdur, daima da kişiyə istinadən dəyişdirilir. Qadına şamil olunan vahidlər kişi ilə müqayisə edilmək üçün istifadə olunur. Başlangıç forma kişi ilə bağlı xüsusiyyətlər hesab olunur. Bundan başqa, fəaliyyət növlərinə görə işlədilən bəzi sözlər vadır ki, məsələn, yazıçı, vəkil, deputat, mühasib, professor, həkim, sürücü və s. bu sözlər kişi cinsi olaraq stereotipləşib. Təbii ki, yazıçı qadın, vəkil, professor da var. Lakin adətən, mediada hər hansı bir xəbər yayımlananda qadın deputat, qadın sürücü, qadın yazar və s. formada “qadın” təyin funksiyasında çıxış edir, kişi yazıçı, kişi vəkil, kişi deputat ifadələri isə, ümumiyyətlə, işlədilmir. Çünki zəatən, bu sözlər kişi cinsi olaraq dərk olunur. Elə bu baxımdan da, Simone de Beauvoir “İkinci cins” əsərini yazmaqla onu vurğulayırdı ki, kişilər heç vaxt ehtiyac duymayıb kişi haqqında belə bir əsər yazmağa. Qaradəriliblər haqqında, yəhudilər haqqında, eləcə də, qadınlar haqqında bir çox əsərlər var. Çünki əzilən tərəf, zəif tərəf, asılı və ikinci dərəcəli hesab olunan tərəf onlardır. Necə ki, ağdəriliblər özləri sübut etmək üçün bir əsər yazmayıblar, eləcə də kişilər. Çünki bəşəriyyətin buna ehtiyacı olmayıb.

Fəaliyyət növünə görə qadın cinsinə uyğun stereotipləşən sözlər də vardır ki, məsələn, tibb bacısı, xadimə, katibə və s., kişilər də bu fəaliyyəti yerinə yetirməyindən asılı olmayaraq, bu sözlər qadın cinsi olaraq qəbul edilir. Kişi fəaliyyət növləri olaraq, stereotipləşən sözlər qadın stereotiplərindən həm mövqecə, həm rütbəcə daha üstündür. Bu da insan idrakında kişiyə verilən yüksək mərtəbə, kişi obrazının dərk olunması mexanizmidir. Çünki dilin istifadəsi xalqın adət-ənənəsi, mentaliteti ilə həm tənzimlənir, həm də limitlənir.

Hal-hazırda dildə maskulinlik və femininlik sərt şəkildə bir-birindən ayrılıb, keyfiyyət və kəmiyyətinə görə də bir-birinə qarşı qoyulur. Lakin son onillikdə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı baş verən dəyişikliklər, gender tədqiqatları dildə gender məsələsinin nisbətən qaydaya düşməsinə səbəb olub. Qadınların sosial-siyasi həyatdakı proqresinin, cinsin dil təmsilçiliyinə önəmli təsir etdiyini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Gender təbəqələşməsinin aradan qaldırılması cəmiyyətin qadınlara münasibətinin və genderlərarası münasibətlərinin nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq dəyişə bilər ki, belə bir dəyişiklik olarsa, bu da öz əksini yenə də, dildə tapacaqdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Linqvokulturoloji xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mədəni kodlar hansılardır?
2. Bimorfik kod dedikdə nə nəzərdə tutulur və bimorfik kodla assosiasiya olunan “qadın” anlayışına hansı nümunələri göstərə bilərsiniz?
3. Fəaliyyət növünə görə qadın cinsinə uyğun olaraq stereotipləşən sözlər hansılardır?
4. Kişi fəaliyyət növləri əsasən hansı sahələr hesab edilir?
5. Kişi və qadın arasındakı nitq vərdişləri bir-birindən necə fərqlənir?

Tapşırıq:

Kişi və qadın keyfiyyətlərini bir-birindən fərqləndirən linqvokulturoloji vahidlərə misallar çəkin.

*Mədəniyyəti yüksəltmək, hər şeydən əvvəl,
bədii ədəbiyyatı bilməkdir.
- Mixail Kalinin*

Bədii ədəbiyyatda genderin linqvokulturoloji təhlili

Bədii ədəbiyyat və bədii mətnlər hər bir xalqa məxsus linqvokulturoloji xüsusiyyətləri və elementlərini əks etdirdiyi üçün araşdırılması maraq doğurur. Ədəbiyyat həm mədəniyyət, həm də dillə birbaşa əlaqə olduğundan sosial-mədəni göstəricilər ədəbiyyatda öz yerini linqvokulturoloji vahidlərin vasitəsilə tapır. Bədii əsərlərdə obrazların təsvirində, xüsusi ilə qadın obrazısının təsvirində linqvokulturoloji vahidlərdən, metoforik söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunur.

Frazeoloji vahidlər xalqın mədəniyyətinin uzun inkişaf prosesini öz semantikasındakı əks etdirməklə yanaşı, mədəni münasibətləri və stereotipləri, standartları və arxetipləri nəsil-dən-nəslə ötürür. Frazeologiyayı linqvokulturoloji mövqedən araşdırdıqda görmək mümkündür ki:

1. Əksər frazeoloji vahidlərdə milli mədəniyyətin “izləri” var.

2. Mədəni informasiya frazeoloji vahidlərin daxili formasında saxlanılır ki, bu da dünyanın obrazlı şəkildə təsvirində frazeoloji vahidlərə mədəni və milli çalar qatır.

3. Mədəni və milli spesifikliyin müəyyənləşdirilməsində əsas məsələ mədəni və milli mənanı ifadə etməkdir.

Linqvokulturoloji xüsusiyyətləri əks etdirən frazeoloji vahidlərə daha çox bədii ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Çünki bədii ədəbiyyat insanı, cəmiyyəti və onun mədəniyyətini dildə əks etdirən ən önəmli mənbədir. Buna görə frazeoloji vahidlər və obrazlı ifadələr, məcazlar mədəni xüsusiyyətlərin göstəricisinə çevrilir. Bədii ədəbiyyatda, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, qadın və kişi obrazları fərqli linqvokulturoloji vahidlər və metaforlarla təsvir olunur. Çünki gender özü də sosiakulturoloji kateqoriyadır və təbii ki, ədəbiyyatda gender xüsusiyyətlərinin və xarici görünüşünün təsviri də linqvokulturoloji məna daşıyır. Bu baxımdan da, bədii əsərlərdə genderin linqvokulturoloji təhlilini müqayisəli şəkildə araşdırmaq olduqca maraq doğurur. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından da müşahidə etmək olar ki, kişi cinsi ilə müqayisədə qadın cinsinin təsvirində daha çox estetik linqvokulturoloji ifadəlilik mövcuddur: *sərvi boylum, incə bellim, al yanaqlım*. Fikrimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün dastan götürülmüş qısa bir nümunəyə nəzər salaq:

Bərü gəlgi, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxıb yeriyəndə sərvi boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım!
*Güz almasına bənzər al yanaqlım!*¹

Burada, zینətləndirici xarakterə məxsus linqvokulturoloji vahidlərin istifadəsi və bədii təsviri obrazın genderi qeyd olunmasa da, söhbətin qadından getdiyi aydındır.

XX əsrin gender tədqiqatları baxımından ən təsirli əsəri hesab olunan “İkinci cins” əsərində Simone de Beauvoir bəşər tarixi boyunca kişilər tərəfindən qadının həmişə kişinin “digəri”, kişidən sonrakı hesab olunduğunu, mədəniyyət və sivilizasiya məsələsindən də daim uzaqlaşdırıldığını, ikinci dərəcəli bir varlıq hesab edildiyini qeyd edir. Bunun üçün də o,

¹ Kitabi-Dədə Qorqud

əsərdə bəzi mütəfəkkirlərin və yazıçıların fikrinə istinad edərək onların fikirlərini qınaq obyektinə çevirir. Məsələn, əsərdə Aristotelin fikrinə istinad olaraq bildirilir: *“The female is female by virtue of a certain lack of qualities,” Aristotle said.* “Qadın, elə onda müəyyən keyfiyyətlər çatışmadığı üçün qadındır”. *“We should regard women’s nature as suffering from natural defectiveness.”* Daha sonra isə Saint Thomasın və Micheletin qadın haqqında fikirləri mükəzirə olunur: *“incomplete man,” an “incidental” being. Humanity is male, and man defines woman, not in herself, but in relation to himself; she is not considered an autonomous being. “Woman, the relative being,” writes Michelet.*² Tomas “Qadın təbiətinin təbii qüsurdan əziyyət çəkdiyini qəbul etməliyə” deməklə, qadını “natamam bir insan”, “təsadüfi” bir varlıq olaraq qəbul edir. Bəşəriyyət kişidir və kişi qadını qadının özünə görə deyil, kişiye münasibətlə müəyyənləşdirir; qadın sərbəst varlıq hesab edilmir. Michelet isə yazır ki, “Qadın nisbi varlıqdır”.

Bədii ədəbiyyatda feminist yazıçı kimi tanınan Margaret Atvudun yaradıcılığında gender nəzəriyyələrinin əsas motivləri yer alır. “The Edible Woman”, “The Handmaid’s Tale”, “Life before Man” və s. əsərlərin müəllifi olan Atvud “The Handmaid’s Tale” (1985) əsərində, eynilə, Simon de Bouvarın nəzəriyyəsində yer alan tənqidi fikirləri bədii ədəbiyyata gətirərək qəhrəmanın dilindən yazır: *“We are for breeding purposes...We are two-legged wombs, that’s all: sacred vessels, ambulatory chalices.”*³ – Biz çoxalma məqsədi üçünük...Biz ikiayaqlı uşaqlıq (cinsi orqan), bütün sərvətimiz budur: müqəddəs konteynerlər, gözən çəlləklər.

Margaret Atvud “The Handmaid’s Tale” əsərində təsvir etdiyi distopik cəmiyyətdə daha öncə qadına verilən sərbəstliyin qınanıldığını və bu sərbəstliyin Qərbdən gəldiyini

² Simon de Beauvoir “The Second Sex”

³ Margaret Atwood “The Handmaid’s Tale”

diqqət önünə çəkməyə çalışır: *Then I think: I used to dress like that. That was freedom. Westernized, they used to call it.* Hamilə qala bilməyən, uşaqsalan, uşağı tələf olan, abort edən, uşaq dünyaya gətirə bilməyən qadını fərqli formada klassifikasiya edən Atwood onları “Unwomen” (qeyri-qadınlar) adlandıraraq, koloniyalara sürgün olunub aclığa məhkum olmasından bəhs edir: *Unwomen go to the Colonies and starve to death. After that, reclassification I could become an Unwomen.*⁴

M.Atvudun qadınlara verdiyi “unwomen”, “two-legged wombs”, “sacred vessels”, “ambulatory chalices” ironik ləqəblərini və bədii təsvirlərini linqvokulturoloji vahidlər hesab etmək olar. Çünki feminist-distopik mədəni mühitin xəyali təsviri Atvudun dilində və üslubunda təkrarolunmaz və bənzərsiz ifadəliliklə özünəməxsus linqvokulturoloji leksika formalaşdırır.

Emili Brontenin “Wuthering heights” (Uğultulu aşırım) əsərində gender xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən linqvokulturoloji təsvirlərə diqqət edək: *Nelly, but because he's more myself than I am. Whatever our souls are made of, his and mine are the same; and Linton's is as different as a moonbeam from lightning, or frost from fire.*⁵ – Nelli, mənə özümdən də çox o bənzəyir. Bizim qəlblərimiz eynidir. Lintonla isə ay işığı günəşdən, şaxta alovdan fərləndiyi kimi fərliyə.

Qeyd etdiyimiz kimi, bədii əsərlərdə xüsusi ilə qadın obrazları linqvokulturoloji vahidlər və metaforalarla təsvir olunur. E.Bronte Ketrin obrazının bədii təsvirini müxtəlif situasiyalarda, fərqli obrazların dilində rəngarəng ifadələrlə təqdim edir. Ketrin bəzən şıltaq, dəcəl, səbrsiz və bəzən də acı ilə təqdim edilsə də, onun gözəl, cəlbedici, pozitiv enerjili,

⁴ Margaret Atwood “The Handmaid’s Tale”

⁵ Emily Bronte “Wuthering Heights”

hər zaman deyib-gülən, mahnı oxuyan, qıvraq, şən və şux olduğu göstərilir: *“A wild, wicked slip she was - but she had the bonniest eye, the sweetest smile, and lightest foot in the parish”* Hətta Ketrin ölüm yatağında olanda onun solğun dodaqlarına və cansız bədəninə tamaşa edən dayəsi Nelly, bu halında belə onu mələklərdən daha gözəl hesab edərək, onu İlahi varlıqla eyniləşdirir. Nəhayət ki ölümə nail olub rahatlaşdığını düşünərək, onun ölümünü belə sülh adlandırır: *Her brow smooth, her lids closed, her lips wearing the expression of a smile; no angel in heaven could be more beautiful than she appeared.... my mind was never in a holier frame than while I gazed on that untroubled image of Divine rest. , and HERS of perfect peace.*⁶

Ş. Bronte “Jane Eyre” əsərində iki qadın tipini müqayisə edir: sadə, təmiz, kasıb Ceyn və zəngin, cəlbedici, nəcib Blanş İnqram. Daxili aləminin təmizliyi, sağlam xarakter, dürüstlük və müstəqillik təcəssümü olan Ceyn obrazı dekorativ Blanş obrazından daha pozitiv və daha üstün təqdim olunur. Blanş bütün qadınların qıtbə etdiyi, kişilərin məftun olduğu qadın obrazıdır. Xanım Feyəfaksın diliylə Blanşın bədii linqvokulturoloji təsvirinə diqqət etsək füsunkar bir qadın canlanır gözümüzdə: *“Tall, fine bust, sloping shoulders; long, graceful neck: olive complexion, dark and clear; noble features; eyes rather like Mr. Rochester’s: large and black, and as brilliant as her jewels. And then she had such a fine head of hair; raven-black and so becomingly arranged:”*⁷ Daha sonra isə xanım Feyəfaksın təsvirə uyğun şəkildə Ceyn Blanş haqqında belə düşünür: Şərq gözlü, oval simalı, Yunan boyunlu və sinəli, yumru gözqamaşdıran biləkli, brilliant üzüklü zərif əlli, tam müvəffəqiyyətli qadın – *“... according to the description given by Mrs. Fairfax of Blanche Ingram;*

⁶ Emily Bronte “Wuthering Heights”

⁷ Charlotte Bronte “Jane Eyre”

*remember the raven ringlets, the oriental eye; Recall the august yet harmonious lineaments, the Grecian neck and bust; let the round and dazzling arm be visible, and the delicate hand; omit neither diamond ring nor gold bracelet; portray faithfully the attire, ærial lace and glistening satin, graceful scarf and golden rose; call it 'Blanche, an accomplished lady of rank.'*⁸

Əslində, həm Şarlotte Brontenin əsərlərində, həmçinin Emili Brontenin “Uğultulu aşırım” əsərindəki qəhrəman-kişi obrazlarının linqvokulturoloji təsvirləri demək olar ki, oxşardır. Məsələn, Hitklif də Roçester kimi sərt, kobud, tünd xasiyyətlidir. Onların qadınlara münasibəti, qadını kişilərdən asılı görməsi də eynidir. “Shirley” (Şirli) əsərində də, eyni linqvokulturoloji təsviri kişi obrazlarında görə bilirik. Məsələn, Karolin deyir ki, kişilər əslində, qadınları olduğu kimi görmürlər, çünki qadınlar daim kişilər üçün rola girir. Kişilərin təsəvvüründəki yaxşı qadın obrazı – bir az kukla (gəlincik), bir az da mələkdir, pis qadın isə – şeytan: “...*their good woman is a queer thing, half doll, half angel; their bad woman almost always a fiend*”⁹

G.Eliotun “The Mill on the Floss” (Flossdakı dəyirman) əsərində də genderin linqvokulturoloji təhlili maraqlıdır. Müəllif iki cinsin kiçik yaşlarından fərqləndirilməsini əsərboyu bədii sujetdə əks etdirir. Tom inadkar, dardüşüncəli, özünə çox güvənən və təkəbbürlüdür. Meqi isə özünəməxsus xarakterli, müstəqil, istedadlı və qaydalara boyun əymək istəməyəndir. Maraqlıdır ki, hətta cənab Tulliver öz qızı haqqında düşünür ki, o Tomdan ikiqat sürətli və daha ağıllıdır. Bəlkə də bir qadın üçün çoxdur bu ağıl. Nə qədər ki, o uşaqdır, bu yaxşıdır, amma çox ağıllı bir qadın uzun quyruqlu bir qoyuna bənzəyir ki, gələcəkdə onu buna görə yüksək qiymətləndirməyəcəklər.

⁸ Charlotte Bronte “Jane Eyre”

⁹ Charlotte Bronte “Shirley”

*“She's twice as 'cute as Tom. Too 'cute for a woman, I'm afraid,” “It's no mischief much while she's a little un; but an over-'cute woman's no better nor a long-tailed sheep, — she'll fetch none the bigger price for that.”*¹⁰

G.Eliot Meqini inadkar, iti zəkali olduğu qədər də gözəl, zərif, emosional təsvir edir: *“Maggie loved to linger in the great spaces of the mill, and often came out with her black hair powdered to a soft whiteness that made her dark eyes flash out with new fire. The resolute din, the unresting motion of the great stones, giving her a dim delicious awe as at the presence of an uncontrollable force - the meal forever pouring, pouring - the fine white powder softening all surfaces and making the very spider-nets look like a fairy lacework - the sweet pure scent of the meal - all helped to make Maggie feel that the mill was a little world apart from her outside everyday life”*¹¹ Eliot boş vaxtlarını dəyirman daşları arasında keçirən Maggieni yaşadığı aləmdən fərqli mühitdə – dəyirmada təsvir etməklə, daha çox özünəməxsusluğunu qabartmağa, qara saçlarına çilənən undan sonra qara və gözəl gözlərinin əvvəlkindən daha çox parıldamasını, onun dənəciklərinin hörümçək toru kimi onun üzərində krujevalar əmələ gətirməsini təsvir etməklə Maggienin gözəlliyini metoforik şəkildə oxuculara çatdırmağa çalışır.

İngilis yazıçılarından Tomas Hardinin də yaradıcılığına diqqət yetirsək görürük ki, *“Tess of the d'Urbervilles”* əsərində Tess obrazını metaforik təsvirlərlə *“bəzəyən”* yazıçı daha çox Eyngel Klerin dilində Tessi ən təmiz, ən pak bir qadın olaraq təqdim etməyə çalışır: *“What a fresh and virginal daughter of Nature that milkmaid is!”* Daha sonra isə əsərin müxtəlif hissələrində müəllifin dilində Tessin məftunedici gözəlliyi bədii məcazlarla ifadə olunur: *“Minute diamonds of moisture*

¹⁰ George Eliot *“The Mill on the Floss”*

¹¹ George Eliot *“The Mill on the Floss”*

from the mist hung, too, upon Tess's eyelashes, and drops upon her hair, like seed pearls."¹² Dumandan-çəndən yaranan nəm kristal dənəciklər Tessin kirpikləri və saçlarına inci toxumları kimi səpələnmişdi.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı genderin linqvokulturoloji təhlili baxımından çox əhəmiyyətlidir. Çünki Vaqif qadını füsunkar estetik zövqlə və xüsusi seksizmlərlə təsvir edir. Onun qoşmalarının əsas hissəsi gözəlliyin təsvirinə həsr edilmişdir. Bu əsərlərdə "sərv qamətli", "şəkər göftarlı", "mina boylu", "zülfü ənbər" kimi seksizmlərlə təsvir olunan qadınlar real insanlardır. O, bu cür gözəl qadınların həm də xoş rəftarı, həm məlahətli danışığı, həm də nazlı yerişi ilə insan ruhunu oxşadığını bildirir.

*Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl,
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,
Bəxş olub bu xubluq xudadan sənə.*¹³

Təbii gözəlliyə üstünlük verən şair gözəl qadının ənlik-kirşandan istifadə etməsinə ehtiyac olmadığını bildirir, o, əksər qoşmalarında qadını sadə təşbəhlərlə elə təqdim edir ki, onun təsviri ilə oxucunun gözləri önündə sanki həmin qadının portreti canlanır:

*Zülflərin sünbüldür, yanağın lalə,
Baxışı tə'n edir vəhşi qəzalə,
Gözləri məstanə, ağzı piyalə,
Gərdəni minadır mənim sevdiyim.
Boyu yaraşıqlı sərvə xuraman,
Əndamıdır ağ gül, sinəsi meydan
Kələğayı gülgəz, libası əlvan,
Bir güli-rə'nadır mənim sevdiyim.*

¹² Thomas Hardy "Tess of the d'Urbervilles"

¹³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaşadığı dövrün məhdud xüsusiyyətləri və cəmiyyətin ümumi düşüncəsi Vaqifdən də yan keçmir, o, da bəzən öz müasirlərindən fərlənməyərək qadınlara aşiqinin zövqünü oxşayan müti bir məxluq kimi baxır. Bu cür yanaşmalarında və şeirlərində o qadını yalnız özünə bəzək-düzək verən, bütün başqa fəalliliklərdən kənarda qalan, ancaq fiziki görünüşü haqqında düşünən bir məşuqə olaraq görür. Təbii ki, mühitin və çağdaşlarının təsirindən isrəli gələn bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığının məhdudlaşdırılmış sərhəddidir. Buna baxmayaraq, o, bir çox qoşmalarında qadın gözəlliyini təsvir edərkən vəfa, sədaqət, təmizlik və s.kimi pozitiv sifətləri də qadın gözəlliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq görməklə bərabər, elmlı, mərifətli qadınlara üstünlük verir və onları tərif edir.

Bu cür qoşmalarından isə aydın olur ki, o, yalnız xarici görünüşə deyil, daxili keyfiyyətlərə də önəm verərək, əslində, qadınları gözəl olmaqla yanaşı, həm də, abırlı, həyalı və ziyalı görmək istəyir:

*Özgə ilə hərgiz olmaya işi,
Qafiyə qəzəldən həm çıxa başı,
Bulaqtək qaynaya həm gözü, qaşı
Artıq ola həm kəmalı gözəlin.¹⁴*

Vaqifin gözəl qadınları təsvir etdiyi qoşmalarında, əslində, realist meyillər hakim olsa da, o, bütövlükdə romantizmin təsiri altında idi.

Vaqifin bəzi qoşmalarından görmək olar ki, o, qadının çadraya bürünməsinin əleyhinə idi, o, düşünürdü ki, gözəl, eyibsiz qadın niyə gizlənməlidir, niyə örtülməlidir? Eyibi olan qadın eyibini gizlətmək üçün örtünər. O, bəzən qadının təbii görünüşünü, onun bədən cizgilərini, hərəkətini realistcə təsvir edərək onu çadradan çıxarır:

¹⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri.

Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana,
Baxışın bağırmı döndərdi qana,
Ağzın sədəf, dişlərinidir dürdana, -
Əcayib cəvahir, ləli sevmişəm..
və ya,

Dəxi nə yaşınmaq,
nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!¹⁵

Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavidin əsərlərində gender münasibətləri, qadının təsviri və cəmiyyətdə rolu bədii şərh olunur. Cavidin ilham pərisi olan Şərq qadını gözəl, romantik olsa da, bir çox hüquqlardan məhrumdur:

Mən nə idim Şərqin əzilmiş qadını! Mən nə idim?
Uf, onu heç sormayınız! Varlığım bir quru heç!¹⁶

Əzilmiş, hüquqları əlindən alınmış, təhsildən və inkişafdan soyudulmuş Şərq qadını cəmiyyət həyatında limitlənmiş yer tutsa da, ağıl deyil, gözəlliyi diqqət cəlb edir: *Vardı bir çox tapınanlar da mana, çünki pek dilbər idim...Süslü kaşanələrin qoynunda məni sarmışdı ipəklər, tullər...*¹⁷. İngiltərənin romantik şairi Corc Qordon Bayronun poetikasında da genderin linqvokulturoloji vahidlərlə təsvirinə baxaq:

*Oh! who young Leila's glance could read
And keep that portion of his creed
Which saith that woman is but dust,
A soulless toy for tyrant's lust?*¹⁸
– *Ah! varmı dünyada belə bir cavan
Oxuyub Leylanın baxışlarından*¹⁹

¹⁵ Molla Pənah Vəqif: biblioqrafiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva

¹⁶ Hüseyn Cavid “Şərq qadını”

¹⁷ Hüseyn Cavid “Şərq qadını”

¹⁸ George Gordon Byron “The Giaour”

¹⁹ Corc Qordon Bayron “Gavur”

- As rising on its purple wing
The insect queen of eastern spring,
O'er emerald meadows of Kishmeer
Invites the young pursuer near,
Lad leads him on from flower to flower*²⁰
- *O xal-xal qırmızı qanadlarını
Bahar şahzadəsi kəpənək açar
Kəşmir çöllərini – öz diyarını.
Woe waits the insect and the maid;
A life of pain, the loss of peace,
From infant's play, and man's caprice:
The lovely toy so fiercely sought
Hath lost its charm by being caught,
For every touch that woo'd its stay
Hath brush'd its brightest hues away,
Till charm, and hue, and beauty gone,
'Tis left to fly or fall alone.*
- *Kəpənək gözəldir, bilirik bunu,
Gözəli daima gözləyir kədər
Kişi şıltaqlığı, – uşaq oyununu!*

Gördüyümüz kimi, şair tərəfindən qadın gözəl kəpənəyə bənzədilir. Lakin o, gözəl qadının taleyinin çox vaxt kişilər tərəfindən oyuncağa çevrildiyini, qadının asılılığını, kədərli taleyini vurğulayır.

Biz genderin linqvokulturoloji təhlillərini və nümunələrimizi daha da genişləndirə, daha da artırma bilərik. Lakin məqsədimiz təhlillərin mahiyyətini izah etmək olduğu üçün gətirdiyimiz nümunələrlə kifayətlənməyi düşünürük. Gördüyümüz kimi, bədii ədəbiyyat müəllifin təxəyyül gücü və üslubundan asılı olaraq təsvir etdiyi cəmiyyət, mədəniyyət və insandır. Təbii ki, bu məqamda linqvokulturoloji amil müəllif üslubunun mərkəzində durur.

²⁰George Gordon Byron "The Giaour"

Sual və tapşırıqlar:

1. Genderin linqvokulturolojini təbiətini araşdırmaq üçün bədii ədəbiyyata müraciət etmənin nə kimi önəmi var?
2. J.Steinbeckin “East of Eden” və S.Maugham “Theatre ” əsərlərindəki qadın obrazları linqvokulturoloji təhlil edin.

Istinadlar:

1. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
2. Ağabəyli V. E. İngilis dilinin ABŞ və Kanada variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin rolu: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 5708.01. V. E. Ağabəyli; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti.-B., 2015.- 126 s.
3. Ağayeva K. Azərbaycanda gender məsələləri, Qərb Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, Bakı, 2014, 417 p.
4. Bayron C.Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 224 s.
5. Fərəcova F.F. Gender və mədəniyyət. Mühazirələr kursu.- Bakı, Qərb Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, Bakı 2002, 184 s.
6. Gender: tarix, cəmiyyət, mədəniyyət. Qərb Universiteti, Gender araşdırmalar mərkəzi. 356 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s. s
8. Köçərli Firudin. Balalara hədiyyə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013.
9. Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2001, 202 s.
10. Molla Pənah Vaqif: bibliografiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, M.İbrahimova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva.- Bakı, 2017.- 440 s.
11. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 s.

12. Atwood M. *The Handmaid's tale*. London, Vintage, 1996, 322 p.
13. Byron G.G. *The Giaour. A Fragment of a Turkish Tale*, London, Oxford University Press, May, 1813, 52 p.
14. Beauvoir S. *The Second Sex*, New York, Random House, 2010, 874 p.
15. Charles Dickens. *The Most Influential works (Illustrated)* 2017
16. Ch.Bronte, *Jane Eyre*, London, Smith, Elder and Co., Cornhill, Third Edition, 1857, 539 s.
17. Ch.Bronte, *Shirley*, In Three Volumes, London, Smith, Elder & Co., Cornhill, 1849 , 670 p.
18. Eliot G. *The Mill on the Floss*, London, Penguin Books Ltd, 2003-529 p. Səh.
19. Emily Bronte, *Wuthering Heights*, London: Harper Collins Publishers, 2009 , 432p.
20. *Gender in Culture*, European Institute for Gender Equality, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016, 26 pp.
21. Hall E. T., Hall E. *How cultures collide* // Weaver G. R. (ed.) *Culture, communication, and conflict: readings in intercultural relations*. — Needham Heights, MA: Simon and Schuster Publishing, 1998. - P. 9-16.
22. Thomas Hardy "Tess of the d'Urbervilles" *Global Grey e-book* (2018), 1981, 447 p.
23. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. I. Введение // Вежбицкая А. *Семантические универсалии и описание языков*. М., 1999, с.263-305.
24. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Лингвострановедческая теория слова*. М.: Русский язык, 1980, 320 с.

25. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. М.: Изд-во Рос.ун-та дружбы народов, 1997, 331 с.
26. Лакофф Р. Язык и место женщины. Тендерные исследования. — Харьков, 2000. № 5. С.241-254.
27. Левченко Н.А. Лингвокультурологические особенности языка Афро-Американской литературы (на материале произведения) / VIII Международная конференция «Личность-слово-социум». Часть 1, Минск: Паркус плюс, 2008, с. 123-125
28. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. Москва, Академия, 2001, 208с.
29. Маханькова Н.В. Лингвокультурологические основы содержания современного языкового образования // Вестник Удмуртского университета, 2010, вып.2., с.135-138
30. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии, Учебное пособие - 5-е изд. Издательство: Флинта, 2009 г - 184 с.
31. Файл формата ZIP размером 231,03 КБ содержит документ формата ДОСТхорик В.И., Фанян Н.Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. М.: Изд-во ГИС, 2005, 260 с.
32. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%20%202012%20%201/5-11.pdf>
33. <http://www.korpus.azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3435/BAYRAMOVA%20AYT%C6%8FN%20M%C6%8FH%C6%8FMM%C6%8FD%20QIZI.pdf>
34. <http://www.dilcilik.az/eserler/Dilcilik-ins-eserleri-2018-2.pdf>
35. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/oktyabr/558469.htm>

36. <https://novainfo.ru/article/13159>
37. <https://www.amazon.com/Black-Woman-Like-Snake/dp/B00HVOZ8AK>
38. <https://novainfo.ru/article/13159>
39. <https://www.facebook.com/watch/?v=400284990127525>
40. <https://english.stackexchange.com/questions/17108/can-you-still-call-a-woman-handsome>

Mündəricat

Giriş	3
I Bölmə	4
Dil və Mədəniyyət əlaqələrinə ümumi baxış.	5
Linqvokulturologiyanın yeni elm sahəsi kimi meydana gəlməsi.....	8
Linqvokulturologiyanın müasir elmlər sistemində yeri.	12
II Bölmə	16
Linqvokulturologiya linqvistik və akademik fənn kim.....	17
Linqvokulturologiyanın məqsəd və vəzifələri.....	20
Linqvokulturologiyanın obyektı və predmeti.....	23
Linqvokulturologiyanın metod və metodologiyası.....	27
III Bölmə	29
Gender məsələləri linqvokulturoloji fonda.....	30
Linqvokulturoloji amillər.	32
Linqvokulturoloji təhlil.	35
Gender və linqvokulturologiya	44
Genderin linqvokulturoloji aspekti	52
Bədii ədəbiyyatda genderin linqvokulturoloji təhlili	57
İstinadlar	69

Linqvokulturologiy avə Gender məsələləri

(dərs vəsaiti)

Bakı: “ZƏNGƏZURDA” çap evi, 2023 – 76 səh.

Çap evinin rəhbəri:

Mübariz Binnətoğlu

Korrektor:

Şəbnəm Allahverdiyeva

Kompüter tərtibçisi:

Şamxal Şabiyev

Çapa imzalanmışdır: 06.05.2023

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 4.75 ç.v.

Sifariş: 638

Sayı: 200

ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.

Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

+994 55 253 53 33

e-mail: zengezurda1868@mail.ru

